VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2022/2

VERSO

Irodalomtörténeti folyóirat

2022/2

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2022/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők
Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálfy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

Kucserka Zsófia
Lehet-e a nőknek humora?
Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya a 19. századi magyar irodalomban 9

TÁRSALKODÓ

Pap Balázs
Változatok és változtatások
Sztárai Mihály 23. zsoltára 27
Etlinger Mihály
Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia
A 16–17. századi magyar versek szöveghagyományához 37

KRITIKAI LAPOK

Bartók István
„Betű szerint való magyarság": Férfias kezdeményezések a középkorban
(Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig,* Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2021 [Műhelytanulmányok, 7].) 47
Fajt Anita
A hallgatás művészete
(Ötvös Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok",* Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021 [Kulturális örökség].) 53
Owaimer Oliver
Húsz év múlva
(Szilágyi Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet",* Bp., Reciti, 2021 [Vitae, 3].) 65
Havasréti József
„Aranykor" és „kisiklás": Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége
(Ács Pál, Székely Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánsz-kutatásról,* Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 [Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések].) 73

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 87
A lapszám szerzői 91

Tudományos Gyűjtemény.

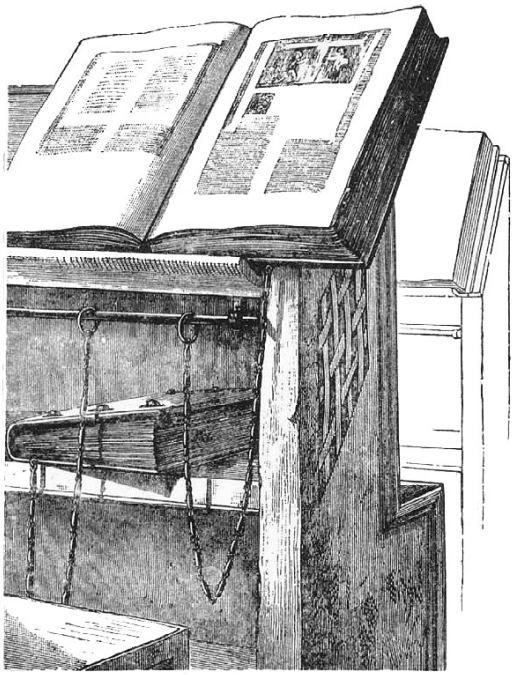

Kucserka Zsófia

Lehet-e a nőknek humora?

Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya a 19. századi magyar irodalomban

Tanulmányom kiinduló kérdése arra irányul, hogy milyen eszmetörténeti folyamatok befolyásolták a női szerzők és a humoros irodalom viszonyát a 19. század közepén, illetve hogy ebben a folyamatban hogyan vettek részt a magyar nyelvű humorelméleti írások. A női szerző kulturális alakjához sokkal inkább az érzelmes, szentimentális vagy lírai jegyek kapcsolódnak a társadalmi tudatban, mint a komikus, szatirikus, ironikus vagy humoros jelleg.[1] A humor európai kultúrtörténetének összefoglaló kötete összesen egy példát említ a női humorra, azt is kivételképpen.[2] Miközben a nők évszázadok óta a humor elsődleges tárgyai az asszonycsúfolóktól a szőke nős viccekig, addig a humor produktív oldalán alig-alig, elvétve lehet csak találni egy-egy kivételt.[3] Vajon milyen eszmetörténeti keretek és milyen sajátos beszédmódok alakították a humoros irodalom és a női szerzőség viszonyát a 19. század közepének magyar irodalmában?

1 Ha a humoros irodalom női szerzőire gondolunk, akkor mindenképp (és elsősorban) megemlítendő Jane Austen és az austeni irónia. A kortárs magyar irodalomból például Mán-Várhegyi Réka szövegeire gondolhatunk, amelyek a legjobb szatirikus hagyományból merítenek. Nem véletlen, hogy Pálfy Eszter épp az irónia mentén tárgyalja egymás mellett a két szerzőt: Pálfy Eszter, *A női lét iróniája*, Műhely, 2020/1, 59–61.

2 *A Cultural History of Humour*, eds. Jan Bremmer, Herman Roodenburg, Cambridge, Polity Press, 1997, 4–5. „In fact, Sophia is one of the few women whose (merciless) wit was recorded. […] it is probably safe to say that, although women and the lower classes are represented in the sources, their voices are mostly faked, functioning as a vehicle to bolster existing hierarchies." *Uo.*, 5.

A téma magyar nyelvű és angolszász szakirodalmának összefoglalása és bibliográfiája: Tóth Zsófia Anna, *A női humor vetületei*, TNTeF, 2018/2, 5–25.

Humor és gender összefüggéseivel foglalkoznak a II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia kötetének első nagyfejezetében megjelent tanulmányok: *A humor nemi dimenziói = A humor dimenziói*, szerk. T. Litovkina Anna, Barta Péter, Hidas Judit, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010, 9–50.

3 A 16–17. századi magyar nyelvű komikus irodalom leggazdagabb forrásai a nő- vagy asszonycsúfolók. Erről lásd Kőszeghy Péter, *A humor a 16–17. századi magyar irodalomban*, Bárka, 2003/5, 39–52, különösen: 42–43.

Míg az asszonycsúfolók elsősorban a nők szexualitásán élcelődnek, addig a szőke nős viccek kiegészítik ezt az irányt a „női ostobasággal". Fő célpontjuk a buta, de szép nő: Géró Györgyi, *Az aranyhajú lánytól a szőke nőig: a nő a férfihumor tükrében = A humor dimenziói*, *i. m.*, 29–39.

A kérdés megválaszolásához a 19. század középső évtizedeinek humorfelfogásából indulok ki; a 19. századi irodalmi humorról szóló elméleti írások és irodalmi szövegek értelmezéséből kirajzolódik a szűk értelemben vett irodalmi humor egészen sajátos, 19. századi elképzelése. Mivel kifejezetten a női szerzőség és a humoros irodalom kapcsolatára szeretnék rákérdezni, ezért nem térek ki a tágabb értelemben vett, a mindennapi élet színterein megjelenő, elsősorban szóbeli formákban élő humorra (például az adomákra), és annak elméletére. A tanulmány második felében a 19. századi testfelfogásokat és elsősorban a női nemre vonatkozó nézeteket vizsgálom. A két elemzési szempont együttes érvényesítése a 19. század közepének magyar irodalomi kontextusában vizsgálja a női szerzőség és a humoros irodalom ellentmondásos, egymást elméletileg kizáró viszonyát.[4]

Humor

A humor kifejezés eredetileg pusztán nedvet, testnedvet jelentett; a mai – átvitt – értelmében viszonylag új keletű fogalomról van szó: megjelenését a szakirodalom Lord Shaftesbury *Sensus communis: an essay on the freedom of wit and humour* (1709) című írásához köti,[5] amelyben a humor már a jó kedélyt és szellemességet jelölte.[6] A német romantika szerzői (elsősorban a Schlegel fivérek és Jean Paul) lebontották a komikus és tragikus esztétikai minőségek dichotómiájára épülő retorikai hagyományt, és kialakították a maguk humorfogalmát, amelynek nincs sok köze sem a korábbi komikushoz, sem a mai „vicces" fogalmunkhoz.[7] A romantikus humor a korábbi kétosztatú rendszerhez képest köztes fogalmat jelentett, ellentétes esztétikai minőségeket vegyített. Sem a 19. századot megelőző évszázadokban, sem később, a 20. században (vagy ma) nem használták, illetve használjuk a humor fogalmát abban a sajátos 19. századi értelemben, ahogyan például Arany János. A következőkben a humorfogalom története helyett pusztán annak a 19. század közepi magyar irodalmi kontextusban megjelenő változatait fogom szorosan olvasni és értelmezni.

A 19. századi humorelmélet legérzékletesebb megfogalmazásai magyar nyelven Arany Jánostól származnak. Míg a *Széptani jegyzetek*ben teoretikus megfogalmazását találjuk a humortannak, addig a *Bolond Istók* két ismert szöveghelye egyszerre értelmezi és valósítja meg a gyakorlatban is az irodalmi humor korabeli elméletét.

4 A humoros irodalom egyébként nem csak a női irodalom esetében jelent problémás (látens vagy tiltott) jelenséget. Margócsy István az egész magyar irodalomtörténet látens paradigmájának látja a komikus vagy humoros irodalmat: Margócsy István, *A humor a magyar irodalomban,* 2000, 32(2020), 7. sz., 63–79.

5 *A Cultural History of Humour, i. m.*, 1.

6 A humor (a szívélyes jó kedély és a szellemesség) a szabad társalgás és a társiasság alapvető értékei Shaftesburynél. Shaftesbury humorfelfogásáról és kontextusáról lásd Szécsényi Endre, *Egy derűs rajongó* = Lord Shaftesbury, *Sensus communis: Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról,* Bp., Atlantisz, 2008, 149–211, különösen: 184–200.

7 A romantikus irónia, illetve humor fogalmáról: Z. Kovács Zoltán, *„»Vanitatum vanitas« maga is a* húmor", Bp., Osiris, 2002, 32–52.

A *Bolond Istók* első énekének 1–3. strófájában Arany humorelméletének legtöbb eleme megtalálható: a fogalom etimológiai eredete, vagyis az eredeti (test)nedv jelentés; a kevert vagy ellentétes esztétikai minőségek egyidejű jelenléte; a meteorológiai szóképek; valamint a ráció és az érzelmek egyidejű működése.

Bolond Istók, Első ének (1850)

1

Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi *nedv*
(Humor) nevetett s olykor szívre hat.
Ám lássa múzsám, hogyha belekezd
Bolond Istókként, és belészakad
A legderekán, vagy már kezdetin is,
Mielőtt alányomhatta volna: finis.

2

Szeretem én langy május-reggelen
A permet-essőt, mely gyéren aláhull,
Csillámfonalkint, a dörgéstelen,
Napszűrte felhők tiszta fátyolárul,
Midőn a tájnak élénk zöldje lenn,
A szőke fényü légből visszahárul
És sárgazölddé lesznek a sugárok,
Melyekben a kelő nap átszivárog.

3

Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömnek kétes lángja bolyg.
Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn
Árnyékot napfény – tréfa űz komolyt:
Ez a hullámos emberszív *nedélye*:
Halandó létünk cukrozott epéje.

A humor etimológiája az ókori hippokratészi, galénoszi testfelfogásból és orvoslásból ered. A humorálpatológiai testfelfogás szerint a testfolyadékok aránya meghatározza az ember temperamentumát is. Bár a 18. század végére (az idegrendszer felfedezését követően) egyértelműen megdőlt az a testfelfogás, amely az emberi testet nedvek edényeként gondolta el, a nyelv és a gondolkodás még sokáig őrizte (illetve máig őrzi) a nedvalkattani gondolkodás nyomait.[8] A 19. századi irodalmi humor fogalma ehhez a nedvalkattani, humorálpatológiai felfogáshoz köthető, ami vissza

8 Vö. Kucserka Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 26–28; Tóth Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc* A' vadászlak *című elbeszéléséhez* = T. O., *Egykor és most: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról*, Pécs, Kronosz, 2017, 99–140. Érdekes módon, amikor

is köszön a 3. strófa végén, a „cukrozott epe" szóképben. A humor eszerint nem csak etimológiai eredetében utal a testnedvekre: a szó jelentése még a 19. században is erősen testies jelentésű fogalom maradt.

A romantikus humorban ellentétes esztétikai minőségek egyszerre vannak jelen (víg–szomorkás, tréfás–komoly, nevetés–könny).[9] Míg a mai humorfogalmunk inkább egynemű és az antik komikus esztétikai minőségével rokon, addig a *Bolond Istók*ban leírt hatás sokkal inkább a mai „megható" fogalmunknak feleltethető meg, és közelít a romantika egymást kizáró esztétikai minőségeket vegyítő, ütköztető és feloldó humorfogalmához. A megható szövegekre igaz, hogy könnyeink mögött mosolygunk, és hogy az olvasóban valamiféle kiengesztelő, felemelő érzést hagynak maguk után, annak érzetét, hogy az esőre napfény jön, az éjszakára reggel, és hogy tulajdonképpen minden rendben van.

A 19. századi humornak egészen sajátos viszonya volt a meteorológiához, illetve az éghajlathoz. A korabeli nemzetkarakterológiai jellemzések szerint elsősorban az angoloknak (és kisebb mértékben az oroszoknak) van humora, a délszaki népeknek nincs, mivel ott túlságosan száraz az éghajlat.[10] A humorhoz tehát nedv, nedvesség kell, nemcsak testi értelemben, hanem éghajlati szempontból is. Ahogyan esztétikai minőségként a nevetés és a sírás egyidejű jelenléte jellemzi a humort, úgy meteorológiailag is köztes helyen van: kell az eső, de kell a napfény is ahhoz, hogy a humor megteremjen.

Kevésbé hangsúlyosan jelenik meg a *Bolond Istók* első énekében a 19. századi humorelméletek egyik alapvető eleme, mégpedig a ráció/értelem és az érzelmek együttes jelenléte, ugyanakkor a „komoly" és „szívre hat" utal erre az együttállásra. A humorhoz szükség van a szívre, az érzelmekre, de a humoros szöveg semmiképp nem válhat érzelgőssé. A nevetés, a vígság jelenti a száraz, szilárd elemet (a rációt), míg az érzelmek és a szív a nedves, puha, olvadékony elem a korszak testi megalapozású humorelméletében. A kedély kiegyensúlyozottságához mindkettőre szükség van, vagyis ebben az értelemben is kettősség és egyensúly jellemzi a humort.

A *Bolond Istók* első énekében csak nagyon áttételesen jelenik meg a humor önreflexivitása és kapcsolata az isteni világrenddel. Ugyanakkor a második strófa egészének leírása a hajnali esőről és a felkelő nap sugarairól összetett természeti képben bontja ki a reflexivitást mint természeti jelenséget: a fénysugarak tükröződő játékát és fénytörését. A leírás az eget és a földet harmonikus egységbe vonja össze, a két világ egymásba tükröződését jeleníti meg. A képet a szöveg nem oldja fel, nem látja el szentenciaszerű megfejtéssel vagy verbalizálható jelentéssel, így nem válik belőle

Arany saját egészségi állapotáról vagy búskomorságáról ír, akkor nem érvényesíti a melankólia nedvalkattani értelmezési keretét. Erről lásd Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 120–124.

9 Arany János humorfelfogásáról és humortanának a romantikus iróniához fűződő viszonyáról lásd Z. Kovács, *i. m.,* 220–242.

10 Vö. Bérczy Károly, *Az irodalmi humorról,* Szépirodalmi Figyelő, 1 (1860), 98.

Az angol és a magyar sírfeliratok hasonló szellemű humoráról: H. S., *Az angol sirföliratok humora,* Vasárnapi Újság, 1873, 523–524.

humorallegória. A humor önreflexivitása, valamint az emberi és isteni perspektíva (vagy másként ég és föld) egyidejű jelenléte szervezik a *Bolond Istók* jóval később íródott második énekének szőlősgazda-anekdotáját.

Bolond Istók, Második ének (1873)

5

Dicső, nemes faj, mely vérzett Idánál!
(Ott volt a végcsapás, *Világoson*)
Halálra mennék érted, ha kivánnál;
Engem esz a lúg, ha fejed mosom;
Rothadjon a nyelv, mely téged profánál,
Édes enyím szentem, magasztosom!
Azért kivánnám még, hogy el ne haljak,
Hogy rólad méltán zönghessen ez ajjak.

6

Oh láttam én (hisz ott is voltam egyszer:
Tenni kevés – de halni volt esély)
Győzelmeid napját; s a szörnyű perccel
Én is alólbukám, midőn esél.
Bámulta *egy világ* amit cselekszel,
Minőt rege is csak ritkán mesél:
De vállvonítva kullogott tovább
Hogy sebeidben tipra büszke láb.

7

És engem akkor oly érzés fogott el...
A szőlős gazda is, az egyszeri,
Magánkivűl s őrjöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát, no!" így kiált; „én uram isten!
Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten*!"

8

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék *nevetni*, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kacaj lőn Nagy-Ida.

Az ismert szöveghelyen Arany *A nagyidai cigányok* utólagos (át)értelmezését végzi el, vagyis a komikus eposz allegorikus olvasatát hangsúlyozva érvel *A nagyidai cigányok* így értett humora mellett.[11] Ebben a szövegrészben kap helyet a szőlősgazda-anekdota, amelyben a 19. századi humorelmélet utóbbi két aspektusa jóval kifejtettebben jelenik meg: azaz a humor önreflexivitása és az önreflexió kapcsolata az isteni perspektívával.

A *Bolond Istók* fenti szöveghelye szerint a beszélő része annak a közösségnek, amelyet éppen kigúnyol, amely ellen a humor éle vág (pontosabban, amelyet a „lúg" mar – ami ismét felidézi a humor nedvalkattani hátterét). Vagyis a nevetés éle egyszerre irányul kifelé (másra) és ugyanakkor a beszélőre, önmagára. Az isteni perspektíva (át)értékelő jelenléte a szőlősgazda-anekdotában válik markánssá. Isten nézőpontjából minden kisszerű és mulandó, ugyanakkor nagyszerű is, amennyiben a teremtés része. A szőlősgazda elkeseredésében leveri saját termését: viselkedése egyszerre nevetséges és szánni való. A gazda helyzete saját nézőpontjából, emberi perspektívájából tragikus, kívülről vagy felülről nézve ugyanakkor komikus. Két lépték van egyszerre jelen, és a két lépték vagy perspektíva közti oszcillálás, folyamatos ide-oda váltás hozza létre a humort.[12]

A feltehetően 1859-ben lezárt *Széptani jegyzetek* és a *Bolond Istók* humorra vonatkozó szöveghelyei oda-vissza értelmezik egymást. Arany esztétikai jegyzetei, csakúgy, mint a *Bolond Istók* eleje, a humor etimológiájából indulnak ki (testnedv), és az ellentétes esztétikai minőségek egyidejű jelenlétét tartják a humor előfeltételének, illetve alapvető sajátosságának (nevetséges álarcában rejtezett sírás; nevetés, mely a fájdalomból ered).[13] A szakirodalom régóta tudja, hogy Arany János *Széptani jegyzetek*ben kifejtett humorelméletének legfontosabb forrása Greguss Ágost *A szépészet alapvonalai* (1849) című esztétikai traktátusa volt. Arany nemcsak olvasta Greguss esztétikakönyvét, de saját példányában – mint az Balogh Piroska tanulmányából tudható[14] – lapalji jegyzeteket, értelmező kommentárokat fűzött a Greguss-szöveg-

11 *A nagyidai cigányok* elleni kritika érve volt, hogy abban Arany pórias és lealacsonyító allegóriáját adta a '48–49-es szabadságharcnak. A *Bolond Istók* második énekének eleje mintegy elismeri ezt a vádat, és a humorelméletet használja utólagos mentegetőzésként. Vagyis a *Bolond Istók* az ismert módon átértelmezi, utólagosan visszavonja *A nagyidai cigányok* pórias komikumát. *A nagyidai cigányok* allegorikus és szó szerinti értelmezési hagyományáról lásd Milbacher Róbert, *„…Földben állasz mély gyököddel…",* Bp., Osiris, 2000, 155–169.

12 Humor és kiengesztelődés viszonyáról lásd: Dávidházi Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége,* Bp., Argumentum, 1994, 246–250.

13 „16. § 2. *A humor,* (melyet némelyek nedélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen), hasonlókép csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcában rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevettet, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velök. A szatírikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, ketségbeesetten kacag önmaga és a világ felett." Arany János, *Széptani Jegyzetek* = A. J., *Prózai művek*, I, kiad. Keresztury Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János Összes Művei, 10), 532–565, 543.

14 A *Széptani jegyzetek* forrásairól részletesen: Balogh Piroska, *„Hát még egy harmadik nincs: aesthetice?" A* Széptani jegyzetek *esztétikatörténeti olvasatai,* It, 48(2017), 419–431.

hez. A 44. oldalon, ahol Greguss a humorról értekezik, Arany a szőlősgazda-anekdotát biggyesztette a lap aljára. Arany saját humorelméletében ugyanakkor jócskán el is távolodott Greguss Ágost német források nyomán kidolgozott humorelméletétől, szépírói gyakorlatában pedig az irodalmi humor sajátos változatát dolgozta ki.[15]

*A szépészet alapvonalai*ban Greguss a szépség három alapvető nemét különbözteti meg. A traktátus három nagyfejezetét a szépség három nemének, vagyis a tárgylagos, az önleges és az általános szépségnek az altípusonkénti osztályozása és részletes tárgyalása alkotja. Greguss beosztása szerint a tárgylagos szépség részét képezik a nevetséges nemei, a humor pedig nem más, mint a nevetséges legmagasabb rendű megvalósulása. A nevetséges nemeiről való értekezést a szöveg a nevetés (és a sírás) testi indulatainak értelmezésével vezeti be. Habár Greguss nem a nedvalkattani jelentésből bontja ki a maga humorfogalmát, mégis testi jelenségekből, a nevetésből és a sírásból vezeti le az esztétika alapminőségeit. A nevetést Greguss a sírással hasonlítja össze: oppozíciós rendszert épít, bináris fogalompárokkal. Míg a nevetés tevőleges (aktív) indulat, addig a sírás szenvedőleges (passzív) indulat és viselkedési forma. A nevetésben az egyén uralkodik a tárgy felett, amit éppen kinevet; a sírásban azonban a tárgy uralkodik az egyénen, aki legyőzetik a tárgy nagyságától. A nevetésben az emberi értelem, reflexió ereje nyilvánul meg, míg a sírásban az ember alulmarad az érzelmek árjával szemben. A két princípiumhoz – vagyis a nevetéshez és a síráshoz – Greguss nemi markereket is illeszt: a nevetés a férfias indulatok sajátja (hiszen az egyén ereje, hatalma és értelme az uralkodó benne), míg a sírás kifejezetten nőies viselkedés, amelyben az egyén alávetettsége és az érzelmek túláradása figyelhető meg:

> „Az edig mondottakban még nincs egészen kimeritve a nevetés és sirás közötti ellentét. Valamint az elsöben *mink* uralkodunk a tárgy felett s a másodikban a *tárgy* nyom el benünket, ugy az elsöt *tevőleges*, a másodikat *szenvedőleges* indulatnak nevezhetjük, amazt kiválólag a *férfiaknak*, emezt a *nőknek* tulajdonítván.[1]) *Hideg* és *tárgylagos* indulatnak mondjuk a nevetést, mert ez az értelmi erő könnyü játékának következménye; a sirás *forróbb* s önleges jellemü indulat, mely érzelmeink egymás közti kis csatájából ered. […] A nevetés *plus* a sirás *minus*.[3])
>
> [1]) Könyezö férfiun s mosolygó nőn még meg nem ütközünk; de nincs rutabb, mint siró férfiu s kacagó nő.
> […]
> [3]) A nevetés tökélyesb lényhez illő indulat, mint a sirás. Sirni az álatok is tudnak [a láma példája]. De nevetni egy álat sem képes, csak az ember; […].

15 „Arany tehát készen kapta a humor-nagyidai cigányok toposz árukapcsolást, amelyhez hozzácsatolta a szőlős anekdotát, és ezek nyomán egy teljesen újszerű, minden ismert forrástól, sőt, imént idézett korábbi meghatározásától is eltérő humor-definíciót adott a *Széptani jegyzetekben*." *Uo.,* 430.

> Az emberek között ismét a férfiban, mint tökélyesebb lényben, nagyobb képesség van a nevetésre […].”[16] [Kiemelések az eredetiben.]

A sírás és a nevetés gregussi értelmezéséből nemcsak az következik, hogy miként a szép nők nem nevethetnek, úgy az erős férfiak nem sírhatnak, hanem az is, hogy az emberi indulatok és a nekik megfelelő viselkedési formák hierarchizáltak. A humor azonban, ami a nevetséges legmagasabb fokú megvalósulása, tulajdonképpen meg is bontja ezt a szigorúnak tűnő oppozíciós rendet, mivel a valódi humor Greguss szerint egyesíti a nevetést és a sírást („könyek alatti mosoly”[17]). A humoros lényegében kicsúszik a tárgylagos szépség tartományából, és mint a tárgylagos szépség legmagasabb fokú megvalósulása, átcsap az önleges szépségbe. A humor olyan elmésség, ami önmagát sem kíméli, az önreflexió révén egyesíti a szépség tárgylagos (objektív) és önleges (szubjektív) minőségeit. A humor betetőző, szintetizáló jellegénél fogva nemcsak érzéki és fenséges, érzelmes és racionális egyszerre, de egyesíti az egyetemes (isteni) és véges (emberi) nézőpontot és léptéket is:

> „Mondhatjuk tehát, hogy *a humor olyan nevetséges, mely a nevetségesség jellemét leveti és fenségessé válik*. 1)
> 1) […] Maga a *vallás* ugyszólván a humorbul ered, mert a vallás épen *kicsinségünk s felsőségünk egyszerrei érzésében* ál.”[18]

Vagyis a humor olyan szintetizáló minőség, amely túllép az oppozicionális renden,[19] sőt, az emberi léptéken is. Az önreflexív nézőpont lehetővé teszi, hogy az egyén egyszerre szembesüljön saját szánalmas vagy kisszerű lényével, ugyanakkor ezzel egyidejűleg pillantsa meg önmagát a teremtés nagyszabású, fenséges részeként is. A 19. századi esztétikai gondolkodásban a humor a vallás eredőjeként és a kereszténység lényegeként tűnik fel.

A fenti humorelméletet legrészletesebben magyarul Bérczy Károly fejtette ki akadémiai székfoglalójában. A *Szépirodalmi Figyelő*ben 1860-ban közzétett értekezés, *Az irodalmi humorról* az eddigiektől nemcsak kifejtettségében különbözik, hanem abban is, hogy gazdagon hivatkozik forrásaira (például Jean Paulra), és nagyon sok irodalmi példával támasztja alá érvelését (elsősorban az orosz és az angol irodalom köréből).[20] Bérczy nem ad teljes esztétikai rendszerezést, kizárólag a humoros irodalom formáiról értekezik, szövegében ugyanakkor irodalomtörténeti szempontokat is érvényesít, példáin keresztül pedig elemzi is az irodalmi humor működését.

16 Greguss Ágost, *A szépészet alapvonalai*, Pest, Kisfaludy Társaság, 1849, 31.

17 *Uo*., 32.

18 *Uo*., 42.

19 Ehhez hasonló szerepet kap a gregussi rendszerben egyébként a „lángelme” is, amely az önleges szépség legmagasabb fokú megvalósulása, és így csap át a tárgylagosba: „Humor és lángelme, épen egymással ellentétöknél fogva egymással azonosak”. *Uo*., 76.

20 Bérczy, *Az irodalmi humorról, i. m.,* 65–67, 81–83, 97–99.

Értekezését a humor etimológiai definíciójával kezdi; az irodalmi humor működését az eredeti „testnedv" jelentésből eredezteti: eszerint a humor működésének feltétele a testnedvek egyensúlyi aránya.[21] Az értekezés első nagy egysége ezt követően a 18. századi francia humort hasonlítja össze a „valódi", azaz a 19. századi (angolos) humorral. Míg a 18. századi francia humor a világmegvetésből és a társadalom ostorozásából fakad, éle elsősorban kifelé irányul (ezért a szatíra és a cinizmus a fő eszközei), addig a 19. századi angol humor világnézeti hátterét az erős istenhit és emberszeretet adja. A 19. századi humor már nem akarja megjavítani a társadalmat, hanem mély elfogadás, a fennálló állapotokba való belenyugvás táplálja, mivel az emberi gyarlóságokban is az isteni világrendre ismer. Míg a történeti szempontból korábbi (18. századi, franciás) gúny fő formája az élc, amely szeszélyesen és élesen teszi láthatóvá a világ visszásságait, addig a modern humornak az élc csak eszköze lehet, de valódi célja magasabb rendű. A „valódi", 19. századi humor épp annyira irányul kifelé, mint az egyénre önmagára; nem pusztán mulattat, hanem megbékít önmagunkkal és a világgal, felemel és kiengesztel. Bérczy oppozíciós elemzésének végkövetkeztetése, hogy a modern értelemben vett humor – amelynek fő jellemzője egyrészt az ellentétes esztétikai minőségek egyidejű jelenléte, másrészt az önreflexivitás – csak a 18. század végétől létezik. Bérczynél is megjelennek az Aranytól már ismerős meteorológiai hasonlatok; míg az élc meteor: fellobbanó, de hamar kihúnyó fény, addig a humor az eső után felhőn átszűrődő napsugár.

> „[A]z élcz […] a humornak csak eszköze, de még nem humor. Az élcz, az epigramm, a satyra egyedeket támad meg s mint az elme-él felbocsátott egyes röppentyűje, önmagát emészti fel s rövid szemkápráztatás után ellobban; a humor felhős borulat leple alól kisütő napsugár, mely ugyanott, hol a zápor csak imént sötéten ömlött, a vidéknek majd e, majd ama pontját helyezi mosolygó fénybe s a mindennapi élet legcsekélyebb tárgyába is lelket önt. A valódi humoros mű az összes mindenségnek egy kiképzett alanyiságban reflectálódott rajza […]."

> „[A]z élcz humorrá csak akkor válik, ha szabad kicsapongásaiban minden tárgyat érintve, végre saját alanyiságához is elérkezik s miután eddig folyvást a második és harmadik személyről nyilatkozott, most annak bevallására kényszerül, hogy: »hiszen bennem is megvan mindezen gyarlóságoknak, dőreségeknek, tévedéseknek, szóval: a nevetségnek magva.« E reflexió képezi az élcznek a humorba átmenetelét […]. A tárgynak tehát az alannyal mintegy összeolvadásából folyván elő a humor […]."[22]

21 *Uo.*, 65, 98.
22 *Uo.*, 82.

A humor Bérczy elemzése szerint elsősorban világnézet, mégpedig vallásos értelemben: isteni nézőpontot feltételez, annak az emberi tudaton való áttükrözését, reflexióját. Egyszerre kell látni és láttatni a végtelen nagyságot és a kisszerű emberit, ami a legmagasabb fokú tárgyilagosságot igényli:

> „Az alanyiságnak tehát a tárgylagosság tetőpontjára emelkedése s ennek viszont az alanyiságban reflexiója: ez alapja azon hangulatnak, mely a magasabb értelemben vett humorral nyilatkozik."[23]

A humoros szemlélet és a humoros irodalom felmutatja a gyöngeségben a fenségest és a magasztosban a kisszerűt, melyek az isteni és emberi nézőpontból egyidejűleg válnak beláthatóvá, az isteni nézőpont pedig magával hozza a kiengesztelődést is:

> „[A humor] a gyarlóságok egyetemességének tudatában kibékül az ellenmondások fáj érzetével s ezt – a világot és önmagát nevető tréfa alakjában – leküzdve, másokat is kibékít s igy engedékeny lesz és keresztyén szellemű […]."[24]

> „A végtelennel szemközt semmi végest nagynak és semmit kicsinek nem néző s minden dolognak mindkét oldalát látó humor […] felkölti bennünk a szeretet és türelmesség érzetét […]."[25]

A humor ilyen értelmezésében a mélyen kereszténi gondolkodás ölt irodalmi formát. A humor a meghatóból a tréfásba és viszont, a gunyorosból a sírásba, majd megint a nevetésbe fordít, miközben a nézőpontok mozgékonyságához és szabad váltásához az egyén teljes szabadsága szükséges. A valódi humorhoz egyaránt kell a tapasztalat, az éles elme, a szabad gondolkodás és a kiegyensúlyozott kedély. Éppen ezért a humor nem fér meg a túlzott vagy erős szenvedélyekkel, hiszen akkor az egyén alá van vetve szenvedélyeinek; a szenvedélyeknek kitett elme pedig nem képes sem a szabad gondolkodásra, sem a bölcs felülemelkedésre.[26]

> „A humorképes alany egy föltétele, a fenebbiek szerint tehát a kedély nyugalmában gyökeredzvén, miután ez viszont többé kevésbbé a véralkattól s a test nedveitől függ: a humor szó igen szerencsésen magába foglalja az anyag és szellem közötti összefüggést […]."[27]

A humor egyszerre testi (nedv, kedély) és szellemi működés (szabad, reflexív gondolkodás), azonban mindkét aspektusában szükséges a nyugalom, a kiegyensúlyozott-

23 *Uo.*, 83.
24 *Uo.*
25 *Uo.*
26 *Uo.*, 97.
27 *Uo.*, 98.

ság (nedvek egyensúlya). Éppen emiatt Bérczy a női nemet általában alkalmatlannak tartja a valódi humorra. A korszak testfelfogása szerint a nők testfelépítésüknél fogva sokkal inkább kitettek saját szenvedélyeiknek, kedélyük hullámzásainak, mint a férfiak. Testi működésük miatt nem képesek a tárgyilagosság olyan fokára emelkedni, amely a humorhoz szükséges lenne:

> „A kellő léleknyugalomnak […] hiányából vagyok hajlandó következtetni azt is, miért hogy írónők művei közt – folytak legyen bár azok egy Mme Stael, George Sand vagy Charlotte Bronté tollából – teljes és tiszta humorral nem találkozunk. A női testszervezettel járó és a férfiakénál nagyobb fogékonyság a percz benyomásainak elfogadására, az idegek mozgékonyabb játéka s a bár keskenyebb körre szorított, de belterjileg erősebb s korlátlanabb szenvedélyesség – mindig elfogultabbá és hullámzóbbá teszi kedélyüket, hogysem egyediségüket e megvesztegető lélekmozzanatoktól elvonni s alanyi hangulatukból a tárgyilagosság humoros világnézetére vergődni elég erővel és nyugalommal bírnának."[28]

Bérczy Károly humorfogalma egyszerre testi (nedvalkattan) és szellemi (tárgyilagos reflexivitás) természetű – ugyanakkor mindkét aspektusában kizárólag férfiak számára fenntartott terület. A nők testi különbségeiknél fogva kiszolgáltatottabbak szenvedélyeiknek, vagyis testnedveik nem tudnak kellő egyensúlyi állapotba kerülni; ráadásul a szabad gondolkodást és az önreflexivitást is akadályozza saját anyagiasabb természetük, nemük testi, anyagi maghatározottsága.[29]

Összefoglalóan elmondható, hogy a vizsgált, a 19. század középső évtizedeiből származó magyar nyelvű humorelméletek mindegyike testi jelenségekből eredezteti a humor fogalmát. Akár a szó etimológiájából indulnak ki (mint Arany János és Bérczy Károly), akár a sírás és nevetés indulataiból (mint Greguss Ágost), a fogalom mindenképp testi megalapozású. A humor testies jelentése párosul a szellemi, világnézeti aspektussal – az önreflexivitással és a tárgyilagos gondolkodással. A fogalom összetettségéből ered ellentétes esztétikai minőségeket egységbe rántó működése. A humor testies megalapozása okozza a fogalom nemi meghatározottságát, ami azonban nem érvényesül egyformán a fent tárgyalt szerzőknél. Greguss eleve kizárná a

28 *Uo*., 97.

29 Bérczy Károly röviden számot vet Madame de Staël humorfogalmával is, melyet sommásan tévesnek nevez: „Már magának Stael asszonynak fogalma a humorról, melylyel ő azt »komoly vidámságnak« nevezte, »mely semmiből sem űz tréfát, hanem mulattat a nélkül, hogy ezt tenni akarná, és nevettet a nélkül, hogy maga nevetne« bizonyítja, hogy a különben szellemdús nő a humor iránti érzéknek csupán sejtelmével birt, miután azt egészen passiv alapra helyezte, holott a humor, mely nem csak a más, hanem saját gyöngeségéből is tréfát űz, ezt teljes öntudattal teszi, s épen e szabadsága a működésben, egyik feltétele. Mme Stael a fönebbi körvonalzással a humort talán csak a clown bohócz ugrásaitól akarta elkülönözni, de egyúttal a naiv szinvonalára vonta le, mely csakugyan akaratlanul mulattat, s mihelyt ezt öntudattal tenné, megszűnnék naiv lenni." *Uo*., 97–98.

nevetés terrénumából a nőket (a sírás indulatából pedig a férfiakat); az emberi szenvedélyeket nemileg meghatározottaknak képzeli el. Arany – aki számos ponton követi forrását – a nemi meghatározottság és korlátozás szempontját egyáltalán nem veszi át Gregusstól. A humor nemi alapú korlátozását még lehetőségként sem említi; sem a *Bolond Istók*ban, sem a *Széptani jegyzetek*ben nincs szó arról, hogy a humor kizárólag férfiak által művelt vagy értett minőség lenne. A nemi alapú kizárással és korlátozással Bérczy humorelmélete él a legerősebben és legkifejtettebben. Bérczy a humor működésének testies jelentésénél fogva és a szabad, absztrakt, tárgyilagos gondolkodásra való képesség hiánya miatt egyaránt kizártnak tartja, hogy a nők a valódi humorra alkalmasak legyenek, elméleti előfeltevéseit pedig női szerzők példáival is megerősíti.

Nők

A 19. századi humornak jellemzően testi megalapozású fogalma már sejteti, hogy miért lesz eleve és elméletileg kizárt a női humoros szerzők léte a kor bevett nézetei szerint. A 18. század utáni testfelfogás alapvetése, hogy a női test radikálisan és alapvetően „más", mint a férfi test; ebből következően pedig a női gondolkodás is „más", mint a férfiak gondolkodása.

Thomas Laqueur immár klasszikussá vált monográfiájából, *A testet öltött nem*ből tudjuk, hogy a 18. század nagy változása testfelfogás tekintetében az „egy-nem modellről" a „két-nem modellre" való váltásban ragadható meg. Vagyis: míg a 18. századig (Arisztotelész és Galénosz nyomán) a nőket minőségileg (biológiailag) ugyanolyannak látták, mint a férfiakat, csak éppen fejletlenebbnek,[30] addig a 18. század utáni két-nem modell szerint a nők lényegileg, minőségileg mások, mint a férfiak. Az ettől az időszaktól kezdve gombamód szaporodó orvosi szakirodalom rendre amellett érvel és arra hoz fel példákat, hogy a két nem nemcsak (vagy nem elsősorban) nemi szerveikben különbözik, hanem mindenben: anatómiájában, felépítésében, biológiai minőségében és működésmódjában. A női testnek eltérő a csontozata, mások az idegei, kisebb az agytérfogata, gyengébb és más jellegű az értelmi képessége, puhább az izomzata, érzékenyebb a bőre stb. A 18. század második felének orvosi szakirodalma, majd a 19. század népszerűsítő és ismeretterjesztő orvosi jellegű irodalma ezt a lényegi különbséget próbálja minél „egzaktabban" leírni.[31]

30 Eszerint a női ivarszervek lényegében ugyanolyanok, mint a férfi ivarszervek, csak nem fejlődtek ki teljesen, nem nőttek „ki", hanem a testen belül találhatók, fejletlenebb, degenerált változatban. Thomas Laqueur, *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. Sándor Bea, Bp., Új Mandátum, 2002.

31 Erről legrészletesebben magyarul: Kéri Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2018, 309–316, 555–565.

A két-nem modell lehetséges hatásairól a női szerzők megítélésében lásd Vaderna Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon = Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál* Írónőink *című írásáról*, szerk. Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2016 (Hagyományfrissítés, 4), 117–154.

Egy korai példa magyar nyelven Mátyus István *Diaetetica* (1762) című, nagy hatású, sokáig használt orvosi tankönyve. Mátyus szerint a nők sokkal inkább ki vannak téve az indulatok mozgásának, mivel érzékenyebbek az inaik (=idegeik), és szűkebb az okosságuk, továbbá erősebben meghatározza viselkedésüket és testi működésüket a Venusszal való élet (=nemi élet).[32] Egészen hasonló véleményen van a *Felső Magyar Országi Minervá*ba író D. M. monogramú szerző, aki szerint „a' Természet' Ura, hevesebb indúlatokkal teremtette az Aszszonyt, a' mellyek az észt és hideg-vérű megfontolást véle gyakran elmellőztetik".[33] Úgy véli, mivel az asszonyok sokkal érzékenyebbek, testileg pedig gyöngébbek, mint a férfiak, mélyebben átélik a lélek indulatait. Az állítás szinte szó szerint ismétli a folyóiratban egy évvel korábban megjelent cikk nézeteit, mely szerint a nők képzelete elevenebb, lelkük érzékenyebb, ugyanakkor eszük nem alkalmas a koncentrált figyelemre és kitartó gondolkodásra.[34] Bessenyei György *Anyai oktatás*a (mely egy eredetileg angol nyelvű munka francia fordítása alapján készült, és 1777-ben jelent meg Bécsben) szintén kiemeli, hogy „a' természet aszszonyi nemünk és a férjfiú nem közé külömbséget helyeztetett; a' férjfiaknak nagyobb eröt 's méllyebb értelmet engedett, nékünk pedig ellenben nagyobb szivességet adott".[35]

A 19. századi folyóiratoknak, ismeretterjesztő és tudományos könyveknek a női test rendkívül népszerű témája; szinte bárhol, bármikor a két nem testi és lelki különbségeit tárgyaló szövegekbe botlunk. A *Vasárnapi Újság* például több természettudományos mérést is közölt, rendszeresen beszámolt a nők férfiakétól eltérő fizikumát és testi adottságait vizsgáló kutatásokról; 1881-ben a női agy átlagosan kisebb súlyáról közölt cikket.[36] A női nem sajátosságairól szóló szövegek közül feltehetően Madách Imre akadémiai székfoglalója a legismertebb, *A nőről, különösen aesthetikai szempontból* (1864). Madách dolgozata lényegében a korszak közhelyszerű és széles körben elterjedt nézeteit foglalja össze, amikor a két nem különbségét a csontozat és az agytérfogat eltéréseitől kezdve az egész testfelépítésen végigvezeti, míg a vérkeringés és az idegrendszer különbségeiből („Vére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb") a jellem, az elme és a lélek működésének eredendő különbségeihez jut.[37] Ugyanazok az előfeltevések és gondolatmenetek ismétlődnek a szorosabban vett nőkérdésről írott munkákban (például Szabó Richárd[38] és Somogyi Géza[39] könyvében), valamint a filozófiai alapozású írásokban is (például Böhm Károly *Az asszony lélektanáról* írott tanulmányában).[40]

32 Mátyus István, *Diaetetica*, Kolozsvár, Páldi István, 1762. Az Elmének Indulatairól. CCCLXXXII. szakasz, 474.

33 D. M., *Az Aszszonyi Virtusokról*, Felső Magyar Országi Minerva, 3 (1827), 6. sz., 1250.

34 *Az asszony*, Felső Magyar Országi Minerva, 2(1826), 9. sz., 841–848. A cikk az 1771-es genfi *Enciklopédia* szócikke alapján készült.

35 Bessenyei György, *Anyai oktatás*, Bécs, 1777, 24.

36 *A nők agyveleje...*, Vasárnapi Ujság, 28, 6. sz. (1881. febr. 6.), 87.

37 Madách Imre, *A nőről, különösen aesthetikai szempontból* = M. I. *Összes művei,* kiad. Halász Gábor, [Bp.], Révai, [1942], II, 583–603.

38 Szabó Richárd, *Nők világa*, Pest, Heckenast, 1847.

39 Somogyi Géza, *A nőkérdés hazai viszonyainkra való tekintettel*, Igló, 1879.

40 Böhm Károly, *Az asszony lélektanáról*, Magyar Philosophiai Szemle, 2(1883), 1. sz., 22–54.

A 19. századi források széles köre egyetértett abban, hogy a két nem különbsége testi, biológiai adottság, amely a természettől (vagy az Istentől) ered; ez a testi különbség pedig meghatározó a gondolkodásra, a jellemre és a lélek mindenféle működésére nézve is. A női testről szóló szövegekben és a fenti példákban közös, hogy a női testet puhábbnak írják le a férfiakénál, amely ebből adódóan jobban ki van téve a pillanatnyi benyomásoknak, nem olyan szilárd és állhatatos (ugyanakkor épp ezért a nőket sokszor együttérzőbbnek tartották a férfiaknál). A nők teste nedvesebb, több a vérük (vérmesebbek), vagyis a női nemben kevésbé valósul meg a humorálpatológiai egyensúly, eleve változékonyabb a kedélyük, mint a férfiaknak. Mivel a nő ki van téve az indulatok változásainak, ezért nem képes a hosszas, koncentrált figyelemre vagy az elvont gondolkodásra; ugyanakkor érzelmei sokszor hevesebbek. A nő testi szenvedélyeinek és indulatainak rabja, így nyilván nem képes a reflexív gondolkodásra (amihez a gondolkodás legnagyobb fokú szabadsága szükséges), viszont többnyire jószívű, szelíd és gondoskodó. És végül – vagy inkább elsősorban – a nő teste és jelleme alapvetően és lényegében nemileg meghatározott: a nő létének lényege az utód, a gyerekszülés és -gondozás, ezért egész lénye, testének és szellemének minden működése nemi ösztöneinek rendelődik alá. A női nem testi és szellemi léte az anyaságban nyeri el értelmét és végső célját.

A női testfelfogásnak ezek az elemei lényegében bármely korabeli, női testről (vagy női jellemről) szóló szövegben megtalálhatók. A példa kedvéért hosszabban idézzük a *Társalkodó* 1846-os cikkét:

> „a' nőnem testszerkezete kevésbbé merev, sőt mondhatni, sokkal puhább, és ruganyosabb anyagú, mint a' férfinemé, honnét az idegrendszernek szerfölötti ingerlékenysége, 's az imént mondott sajátságoknál fogva, a' női testréteg (corporis organum) sokkal fogékonyabb a' benyomások elfogadására […]. Azonban a' dolog természeténél fogva, miszerint a' női puha 's ruganyos, és a' benyomások túlságos élénkségű elfogadása, valamint az idegrendszer szerfölötti ingerlékenysége, tömérdek érzelem, 's lélek-állapotok forrása szók lenni, – a' nőtermészetet folytonos érzelemláz, 's ez által a' kedélyállapot folytonos változékonysága, jellemingatagság […] bélyegzi."[41]

A női nem rendeltetése az utód kihordása, teste „a hímpor termőtalaja", ebből adódnak testi és lelki tulajdonságai is. Mivel teste elsősorban a befogadásra van alkotva, ezért nem kell, hogy olyan erős életereje legyen, és nincs szüksége a szellem magasabb működéseire, vagyis a gondolkodásra sem. A szerző a két nem összehasonlítását a természet nagyobb összefüggésében is elhelyezi. Eszerint a férfi inkább állatias, míg a nő inkább növényszerű:

41 Mészáros Károly, *A' nőtermészet embertani tekintetben*, Társalkodó, 1846, 34–35, 134–135, 137–139, 135.

> „Egy szóval, mind azon elemek, mik emberben az állati és lélek […] a' férfiban, – azok pedig, mik a' növényi életet teljes hatásaiban, 's a' tenyésztés erejének szabad működésében ténylegesen segélik elő, a' nőben nagyobb mennyiségben léteznek. […] [H]onnét alapos a' következtetés, sőt tudás, hogy: a' nőnem akaraterejének, 's csaknem minden cselekvényinek, hitének, és meggyőződésének vezére kormánya – általában az érzelem, az ezen uralkodó érzékiség, a' pillanat benyomásainak hatalma, – ebből származván testrétegének izgékonysága által gyorsan működtető érzelme, – minek ő rabja."[42]

A cikk szerzője siet leszögezni, hogy a nők nem azért képtelenek a magasabb szellemi munkára, mert általában kevesebb lehetőségük van tanulni, vagy mert társadalmi körülményeik mások. A női nem érzelmes és ingatag jelleme, valamint szellemi munkára való alapvető képtelensége a két nem természeti adottságaiból következik. A két nem társadalmi szerepköreinek leírására és megalapozására a 19. században (a korábban jellemzően teológiai érvelés helyett és mellett) elsősorban természettudományos, biológiai érvek voltak széles körben használatosak. Eszerint a női nem szellemi elmaradottságának testi, nem pedig társadalmi okai vannak:

> „Sőt a' fensőbb lelki tehetségek a' lélek mind elméleti, mind gyakorlati működése, 's erkölcsi szabadságának tekintetében a' nőnem egyáltalában sokkal gyöngébb, tehetetlenebb, 's ingadozóbb a' férfinemnél, melly az egyetemleges okosságnak az egész, 's egyes részek közti viszonyainak tökélyes ismeretét mind fejébe, mind szivébe, mind cselekedetibe beoltotta, 's mit erkölcsi elveiben az érzékiség hatalma nem olly könnyen tántorít meg. Hibás vélemény tehát azt hinni, hogy a' szép nem, mivel az elnyomás, és balkörülmények rabbilincsei között sínylődik – azért nem tehete semmit, mi a' társas élet rendében nagy, fönséges, vagy az értelem óriás munkáji közt, dicsőítő 's magasztos. Nem, ennek oka nem az elnyomás 's körülmények mostohaságában rejlik, hanem a' szép nem természetében […]."[43]

Összegzés

Ahogyan a 19. század közepén íródott esztétikák humorelméletei jellemzően testi meghatározottságú fogalomként írták le a humor jelentését és irodalmi működését, úgy a női nemről szóló írások is testileg és nemileg meghatározottnak és lényegileg másnak írták le a női testet, jellemet és gondolkodást. A korszak eszmetörténeti kontextusa alapján a női szerzők elsősorban testi okok miatt záródtak ki a humoros irodalomból. A túlzottan nedves női test eleve nem felel meg a humorálpatológiai egyensúlynak; a benyomásoknak való alávetettség (testi puhaság, idegek ingerlé-

42 *Uo.*, 137.
43 *Uo.*, 137–138.

kenysége, nedvesség) pedig megakadályozza, hogy az alany a tárgy fölé kerüljön. A női nemre jellemző túlzott érzelmesség gátolja a humor elsődlegesen értelmi, reflexív működését. És végül a humorhoz a gondolkodás és a szellem nagyfokú szabadsága kell, ami a nemi ösztöneibe és testébe zárt nő számára végképp lehetetlen.

A humor egyszerre testies és szellemi fogalma nem volt szükségszerűen korlátozó nemi szempontból: Arany János írásai nem kapcsolták össze a nemiség szempontját a humorelmélettel. Azonban a humorelméletek metaforikája a korszak testfelfogásának összefüggésében mindenképp utalt a humor nemi meghatározottságára is. A 19. század közepének irodalmi humorfogalma és a női nem lényegének korabeli felfogása egyaránt testi megalapozását nyert, ebből adódóan pedig a humoros női szerzők léte elméletileg vált ellentmondásossá. A humoros női szerző alakja a 19. század horizontján alig elképzelhető jelenség maradt.

TÁRSALKODÓ

Pap Balázs

Változatok és változtatások

Sztárai Mihály 23. zsoltára

Sztárai Mihály versei meglehetősen elszórtan maradtak ránk, lírai hagyatéka esetében pedig különösen bonyolult a helyzet. A gyülekezeti énekeskönyvekben megjelenő egyes darabok messze nem magától értetődően hagyományozódtak tovább – nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a (leg)korábban kiadott változat alapján készültek a későbbi kiadások, sőt komoly jelek mutatnak arra, hogy a szöveghagyomány éppenhogy nem lineáris. Anélkül, hogy e jelenséget itt alaposabban kifejteném (a közeljövőben erre is teszek kísérletet), egy példán szeretném megmutatni a versváltozatok közti különbségek természetét. A huszonharmadik zsoltárhoz készített Sztárai-parafrázis kellőképp népszerű alkotás, és tanulságok tekintetében sem ígérkezik elhanyagolható tárgynak.

23. zsoltár

Szent Dávid próféta éneklő könyvének
huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az ő reá való nagy
gondviselésében,
És hálákot adván ő szent felségének
mind egész életében,
Igen dicsekedik lelkében mindenkor
keresztyének képében.

Tudom hogy pásztorom, vezérem
énnekem az én uram istenem.
Kinek gondja vagyon testemre lelkemre, mert ő teremtött engem,
És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok,
mert ő megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Az ő mezejének szép zsíros füvein
szépen legeltet engem,
Szent ígéretinek édes beszédével mikor vígasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő aklában
szépen megnyúgot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanyítótól
ott megótalmaz engem.

XXIII. zsoltár

Szent Dávid próféta **éneklé**
könyvének huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az őreá való nagy
gondviselésében,
És hálákot adván ő szent felségének
mind egész életében,
Ígyen dicsekedik lelkében mindenkor
keresztyének képében.

Tudom, hogy pásztorom, vezérem
énnekem az én Uram, Istenem,
Kinek gondja vagyon testemre lelkemre, mert ő teremtött engem,
És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok,
mert ő megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Az ő mezejének szép zsíros füvein
szépen legeltet engem,
Szent ígéretinek édes beszédével mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő aklában
szépen megnyugot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanítótól ott
megótalmaz engem.

23. psalmus

Szent Dávid próféta **énekli**
könyvének huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az **ű**hozzá való
nagy gondviselésében,
És **hálákat** adván **ű** szent felségének
mind egész életében,
Igen dicsekedik lelkében **minden hív keresztyénnek** képében.

Tudom, hogy pásztorom, vezérem
énnekem az én **édes** istenem,
Kinek gondja vagyon testemre, lelkemre, mert **ű teremtett** engem,
És **ű** juha vagyok, **és** hozzá hallgatok,
mert **ű** megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, **élet** nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Az **ű** mezejének szép zsíros **füvével**
szépen legeltet engem,
Szent **ígíretinek** édes beszédével
mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az **ű** aklában
szépen **megnyugatt** engem,
Lopótul, farkastul, hamis **tudomántul** ott **megoltalmaz** engem.

Reggel hogy kiviszen, én előttem
megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élőkútfőnek szép tiszta folyásával,
Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikállásával.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,
Mennyországnak útát és az igaz hütet énnékem megmutatja,
Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül bíztatja
Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.

Ily nagy reménségvel és bizodalomval, azért te benned bízom,
Én uram istenem! testemet, lelkemet én tenéked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én vélem, szabadúlásomot azért tetőled várom.

Megvigasztal engem te pásztori veszsző és te pásztori botod,
Az sok nyomorúság, melylyel híveidet megsujtod sanyargatod,
Melylyel te kezedhez oly nagy szépen őket megszoktatod, tanyítod,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled légyenek, mindörökké megtartod.

Im nagy készülettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálod az én lelkem ;
Megvígasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,
Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,
Ez világ sem árthat semmi álnoksággal, bosszúságval énnekem,
Mert én te általad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,
Az én életemet csak te benned bízván, mikoron véghez viszem.

Reggel, hogy kiviszen, énelőttem
megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és **élő kútfőnek** szép tiszta folyásával,
Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,
Mennyországnak útát és az igaz hütet énnekem megmutatja,
Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedöl bíztatja
Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.

Ily nagy reménségvel és bizodalomval, azért te benned bízom,
Én uram, Istenem, testemet, lelkemet én teneked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, szabadúlásomot azért tetőled várom.

Megvigasztal engem te pásztori veszsző és te pásztori botod,
A sok nyomorúság, mellyel híveidet megsújtod, sanyargatod,
Mellyel te kezedhez oly nagy szépen őket megszoktatod, tanítod,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.

Ím nagy készülettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálod az én lelkem,
Megvigasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,
Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,
Ez világ sem árthat semmi álnoksággal, bosszúságval énnekem,
Mert énte általad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,
Az én életemet csak te benned bízván, mikoron véghez viszem.

Reggel, hogy kiviszen, énelőttem
megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet **ű** megitat **ű** lelki italával,
Lelki folyóvíznek és **élő kútfűnek** szép **gyenge** folyásával,
Evangéliumnak anyaszentegyháznak ű prédikálásával.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan **megadja**,
Mennyországnak útát és az igaz **hitet** énnekem megmutatja,
Az **ű** szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül bíztatja,
Méltatlanságomhoz az **ű** szent fiáért **igazságát mutatja**.

Ily nagy **reménséggel** és **bizodalommal**, azért te benned bízom,
Én uram, Istenem, testemet, lelkemet én teneked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, **szabadulásomat** azért **tetűled** várom.

Megvigasztalt engem te pásztori vessződ és te pásztori botod,
Az sok nyomorúság, mellyel **népeidet** megsújtod, sanyargatod,
Mellyel **beszédedhez** oly nagy szépen **űket szoktatod és** tanítod,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké **megmarad**.

Ím nagy készülettel **ellensége** előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálod az én lelkem;
Megvigasztalsz engem, megadod **bőűséggel** én **életem**,
Én **ellenségemnek** nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő **halandóságátul megszabadítasz** engem,
Ez világ sem árthat **sem álnoksággával és semmi bosszújával**,
Mert én teáltalad **fű** ellenségemet, az ördögöt **meggyőzém**,
Az én életemet csak te benned bízván, **mindenkor helyheztetem**.

Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom, Mert ezekre való nagy méltóságomat én bennem nem találom, Azért minden napon az én életemben, csak te benned én bízom, És tudom bizonynyal hogy soha te benned én meg nem csalatkozom.	Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom, Mert ezekre való nagy méltóságomot énbennem nem találom, Azért minden napon az én életemben, csak tebenned én bízom, És tudom bizonnyal, hogy soha tebenned én meg nem csalatkozom.	Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom, Mert ezekre való nagy méltóságomat énbennem nem találom, Azért minden napon az én **életemet én** csak **tereád** bízom, És tudom bizonnyal, hogy soha tebenned én meg nem csalatkozom.
Lészek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában, Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban, Az ő juhainak, igaz híveinek az ő társaságában, Kikkel egyetembe örökké vígadok az örök bódogságban.	Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában, Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban, Az ő juhainak, igaz híveinek az ő társaságában, Kikkel egyetembe örökké vigadok az örök bódogságban.	Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában, Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban, Az **ű** juhainak, igaz híveinek az **ű** társaságokban, Kikkel egyetemben örökké vigadok az örök bódogságban.

A táblázatban **megvastagítottam** a 16. századi kiadások kritikai kiadástól való tartalmi eltéréseit.[1] Az látszik, hogy az 1579-es debreceni kiadás oszlopában gyakrabban jelenik meg ez a jelölés – Szilády Áron a forrásaként Huszár Gál kiadását használó *Énekek három rendbe* szövegváltozatát adja főszövegként.[2] Kiadása szinte tökéletes másolata Bornemisza Péter kiadásának; egyetlen „ö" betű szerepel „ü"-ként (5. sztófa) az 1582-es detrekői nyomtatványban, ezt az RMKT szövegváltozatában kurziváltam. Illetve – alighanem szándéktalanul – egy (inkább „é" semmint „i") betű „ö"-vé vált mindjárt az első sorban, az énekli jelen, vagy éneklé múlt idejű ige helyett éneklő melléknév szerepel; ezzel is ugyanúgy jártam el. Ennek ismeretében voltaképpen négy szövegváltozatot látunk együtt. Mivel ismerjük Bornemisza forrását, emiatt a kritikai főszöveg és a Huszár Gál kiadása közti eltérések zömét gondolatban kockázatmentesen lecserélhetjük Huszár Gál alakjaira: biztosan közelebb van e változat Sztáraiéhoz. A negyedik sor „igen" szavának „ígyen"-re igazítását ráadásul a lectio difficilior elve is alátámasztja.

A legfőbb kérdés – úgy a kritikai kiadás szempontjából, mint az 1579-es debreceni kiadás szempontjából – ezek után az, hogy milyen viszonyban van egymással a két legkorábbi ismert forrás: Huszár Gál forrása-e a debreceni kiadásnak, vagy pedig közös ősből/ősökből eredeztethetők. És ez a kérdés nem is könnyű kérdés, és nem is könnyű megválaszolni egyedül e vers alapján. Ha a debreceni a komjáti kiadást használta, akkor azt kell látnunk, hogy más szövegkiadói elvek alapján jár el, mint amikor a debreceni ág köteteiből dolgozik. A fenti táblázat megvastagított részeinek relatíve nagy száma azonban azt mutatja, hogy többről van itt szó, mint mechanikus másolási hibákról. De talán még a véletlennel magyarázhatóknál is többről.

1 A szövegváltozatok forrása: *XVI. századbeli magyar költők művei*, IV, *Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, 154?–1560*, kiad. Szilády Áron, Bp., MTA, 1886 (Régi magyar költők tára, 5), 80–81; *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok*, kiad. Huszár Gál, Komjáti, 1574 (RMNy 353/2), 39v; *Énekes könyv,* Debrecen, 1579 (RMNy 429), 69.

2 *Énekek három rendbe,* kiad. Bornemisza Péter, Detrekő, 1582 (RMNy 513), 86r.

Stoll Béla alaptanulmánya[3] (mely első kidolgozásában, a Thordai-psalteriumhoz szabottabb, kevésbé általánosítható állításokkal és Thordai-példák tekintetében sokkal gazdagabban még Thordai János zsoltárfordításának kritikai kiadásában szerepelt)[4] tipizálja a másolás közben bekövetkező szövegdeformációkat (~hibákat), és a hibákhoz köthető másolói karaktereket is megrajzolja. A stolli tipológia – és itt érdemes a korábbi változatra hagyatkozni – biztonságot sugárzó, az otthon melegét jelentő kályha, melytől el lehet indulni a gyülekezeti énekek szövegváltozatainak irányába is. Stoll az RMKT XVII/4 jegyzeteiben utal korábbi gigászi teljesítményére, az RMKT XVII/3-ra,[5] melyben számos olyan másoló (pontosabban leíró) munkájával dolgozott, aki, tekintve, hogy egyéni kedvtelésből másol, „nem tartja tiszteletben az előtte fekvő szöveget, hanem szabadon alakít rajta, szélsőséges esetekben (a szerelmi vagy bujdosó énekeknél) teljesen át is költheti".[6] A Thordai-anyag kéziratos forrásai azonban zömükben nem ilyenek, hanem híven igyekeztek továbbörökíteni a zsoltárfordításokat – lényegében hasonló attitűddel, mint a szóban forgó gyülekezeti énekek szerkesztői/nyomdászai, vagyis az a rendszer, melyet Stoll a variációk csoportosítására fölvázol, alkalmazhatónak látszik a gyülekezeti énekanyagra is. A tekintetben tehát, hogy a másolatok nem „egyéni kedvtelésből" készülnek – még annak ellenére is, hogy kéziratokról és nyomtatványokról van szó –, hasonlít a két anyag, egy fontos különbség mégis akad: Thordai esetében a másolatok felekezetileg csaknem homogén közegben készülnek, a tárgyalt gyülekezeti énekhagyomány viszont a magyar reformáció konfesszionalizálódó időszakában, a dogmatika kijegecesedésekor áramlik, lassan szilárd halmazállapotúvá dermedő teológiai nézeteket valló és karakteresebb terminológiát használó felekezetek között. Vagyis Stoll két fő kategóriája, a *szándéktalan* és *szándékos változtatások* közül a második ez esetben új alkategóriával kell, hogy kiegészüljön.[7] Markáns beavatkozásokról van itt szó, melyek Stoll Béla gazdag példatárában – és itt már csak tanulmányának átdolgozott változatára lehet hivatkozni – leginkább arra az alesetre emlékeztet, melyben fölidézi a *Csak búbánat...* kezdetű Balassi-verset, melyet Batthyány Ferenc Lobkowitz Poppel Éva számára névre igazított: a CHAKBORBALAERTGT akrosztichont némi szerkesztés és rövidítés után CHAKEVAÉRT alakra változtatta.[8] Azért ez az eset kínálja a legtöbb párhuzamot még a szándékolt változtatások között is, mert itt a másolói-utánközlői viselkedésben van egy fontos, a többi esetben nem megfi-

3 Számos kiadásának egyike: Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2003[3], 154–210.

4 *Az unitáriusok költészete*, kiad. Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4), 580–599. A továbbiakban: RMKT XVII/4.

5 *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 3).

6 RMKT XVII/4, 586.

7 A „szövegváltozások törvényszerűségeinek" stolli csoportosítását lásd RMKT XVII/4, 587; illetve Stoll, *Szövegkritikai..., i. m.*, 183–184. A tipológiát egészében idézi Etlinger Mihály e lapszámban található tanulmányában, a 39. oldalon.

8 Stoll, *Szövegkritikai..., i. m.*, 189.

gyelhető attitűd, tudniillik az, hogy amíg a hibásnak vélt alakot „javítani” igyekszik a másoló, és amíg a korszerűtlen szavakat az érthetőség javítása érdekében cseréli le modernebbekre vagy más nyelvjárásúakra, de úgy teszi mindezt, hogy az eredeti szöveggel elvben sem helyezkedik szembe – addig Batthyány Ferenc és némely gyülekezeti ének esetében[9] világos szándék látszik arra, hogy ez a vers semmiképp ne legyen olyan, amilyen volt. A változtatások nem valamiféle naiv szövegkritikai megfontolás vagy közérthetőségre törekvő népművelői akarat jegyében, hanem a változtatás direkt szándékával történnek, s hogy végső soron a szerelem maga vagy a gyülekezet teológiai értelemben is megfelelő énekanyaggal való táplálásának célja szentesíti az eszközt, az majdhogynem mindegy.

Mindezt azért tartottam fontosnak fölidézni, mert a Sztárai-szöveg módosulásai vélhetően – bár talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy minden bizonnyal – ilyen beavatkozásokkal magyarázhatók. S ideje is iszamósabb talajra lépni avval, hogy közelebbről is szemügyre vesszük őket.

1	Szent Dávid próféta éneklé könyvének huszonhármad részében,	Szent Dávid próféta **énekli** könyvének huszonharmad részében,
2	Bízván az Istennek az őreá való nagy gondviselésében,	Bízván az Istennek az **űhozzá** való nagy gondviselésében,
3	És hálákot adván ő szent felségének mind egész életében,	És **hálákat** adván **ű** szent felségének mind egész életében,
4	Így dicsekedik lelkében mindenkor keresztyének képében.	**Igen** dicsekedik lelkében **minden hív keresztyénnek** képében.
5	Tudom hogy pásztorom, vezérem énnekem az én Uram, Istenem,	Tudom, hogy pásztorom, vezérem énnekem az én **édes** istenem,
6	Kinek gondja vagyon testemre lelkemre, mert ő teremtött engem,	Kinek gondja vagyon testemre, lelkemre, mert **ű teremtett** engem,
7	És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok, mert ő megváltott engem,	És **ű** juha vagyok, **és** hozzá hallgatok, mert **ű** megváltott engem,
8	Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.	Azért benne bízom, tudom, **élet** nélkül hogy én nem szűkölködöm.
9	Az ő mezejének szép zsíros füvein szépen legeltet engem,	Az **ű** mezejének szép zsíros **füvével** szépen legeltet engem,
10	Szent ígéretinek édes beszédével mikor vigasztal engem,	Szent **ígíretinek** édes beszédével mikor vigasztal engem,
11	Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,	Anyaszentegyházban és az **ű** aklában szépen **megnyugatt** engem,
12	Lopótól, farkastól, hamis tanítótól ott megótalmaz engem.	Lopótul, farkastul, hamis **tudomántul** ott **megoltalmaz** engem.
14	Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,	Minden napon kétszer engemet **ű** megitat **ű** lelki italával,
15	Lelki folyóíznek és **élő kútfőnek** szép tiszta folyásával,	Lelki folyóíznek és **élő kútfűnek** szép **gyenge** folyásával,
16	Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.	**Evangéliumnak anyaszentegyháznak ű** prédikálásával.
17	Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,	Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan **megadja**,
18	Mennyországnak útát és az igaz hütet énnekem megmutatja,	Mennyországnak útát és az igaz **hitet** énnekem megmutatja,
19	Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedöl bíztatja	Az **ű** szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül bíztatja,
20	Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.	**Méltatlanságomhoz** az **ű** szent fiáért **igazságát mutatja**.
21	Ily nagy reménségvel és bizodalomval, azért te benned bízom,	Ily nagy **reménséggel** és **bizodalommal**, azért te benned bízom,
24	Mert te vagy én velem, szabadulásomot azért tetőled várom.	Mert te vagy én velem, **szabadulásomat** azért **tetűled** várom.
25	Megvigasztal engem te pásztori vessződ és te pásztori botod,	**Megvigasztalt** engem te pásztori vessződ és te pásztori botod,
26	Az sok nyomorúság, mellyel híveidet megsújtod, sanyargatod,	Az sok nyomorúság, mellyel **népeidet** megsújtod, sanyargatod,
27	Mellyel te kezedhez oly nagy szépen őket megszoktatod, tanítod,	Mellyel **beszédedhez** oly nagy szépen **űket szoktatod és** tanítod,
28	Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.	Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké **megmarad**.
29	Ím nagy készülettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,	Ím nagy készülettel **ellensége** előtt asztalt szerzesz énnekem,
31	Megvigasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,	Megvigasztalsz engem, megadod **bőűséggel** én **életem**,
32	Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.	Én **ellenségemnek** nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.
33	Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,	Halandó testemnek ő **halandóságától megszabadítasz** engem,
34	Ez világ sem árthat semmi álnoksággal, bosszúságval énnekem,	Ez világ sem árthat **sem álnokságával és semmi bosszújával**,
35	Mert én teáltalad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,	Mert én teáltalad **fű** ellenségemet, az ördögöt **meggyőzém**,
36	Az én életemet csak te benned bízván, mikoron véghez viszem.	Az én életemet csak te benned bízván, **mindenkor helyheztetem**.
39	Azért minden napon az én életemben, csak tebenned én bízom,	Azért minden napon az én **életemet én csak tereád** bízom,
43	Az ő juhainak, igaz híveinek az ő társaságában,	Az **ű** juhainak, igaz híveinek az **ű** társaságokban,

9 Konkrét példa nélkül gondoljunk csak arra a gyakori esetre, amikor egy trinitárius költemény szentháromságtagadó közegbe kerül, és a másoló/nyomdász/szerkesztő könyörtelenül megváltoztatja a Szentháromságra utaló részeket.

A fentiekből azt látjuk, *elvileg* nem lehetetlen, hogy Huszár Gál kiadását dolgozza be az 1579-es debreceni kötet zsoltáros részének furcsa appendixébe. Nem lehetetlen, hiszen okunk van szándékos módosítások föltételezésére. Ez esetben viszont azt is föltételeznünk kell, hogy a Huszár Gál kötetében szereplő változat (messze nem korábbi volta miatt) hitelesebb, mint az 1579-es debreceni. Lássuk a főbb eltéréseket!

Az első sorban – ez akár ki is maradhatna a felsorolásból, hiszen szándéktalan eltérésként magyarázható legkönnyebben – az állítmány igeideje tér el a két változatban számottevő különbséget nem okozva, a negyedik sor különbségei azonban jelentősebbek. Az „Igen" – „Így en" variánsa egyszerű mechanikus tévesztésből adódhat, s a két alak közül az „így en" látszik helyesebbnek, hiszen a zsoltárparafrázis bevezetőjében ténylegesen utal a vers későbbi részeire, míg a másik változat csupán egyszerű két szótagos pozitív jelző szerepében áll; a másik eltérés már fogósabb kérdés. A komjáti kiadás változata szerint Dávid zsoltáros könyörgései a legenyhébb értelmezés szerint is legalábbis előképei az igaz keresztyén ember dicséreteinek, imádságainak; mindazonáltal mintha inkább arról lenne szó, hogy Dávid már magának a keresztyénségnek a képében könyörög/dicsér a *Zsoltárok könyvé*ben. A debreceni változat nem ennyire általánosító, ebben csak a hív keresztyén hasonlít Dávidra. Nem azt akarom mondani, hogy a „hív" okvetlenül szűkítő jelző lenne, csak azt, hogy a sor első pillantásra aprócska megváltoztatása voltaképpen nagyobb horderejű lehet.[10] Ha a 16. sor változatait is megfigyeljük, hasonlót láthatunk. Az 1574-es kiadás szerint az Evangélium az anyaszentegyház tagjai számára prédikáltatik, mely anyaszentegyház zsoltárban való szereplése egyszerűen a zsoltár negyedik sorában világosan megjelenő krisztianizáló attitűdnek a folyománya – hasonlónak látszik az 1579-es kiadás is, ha azonban az interpunkció nélküli szöveget eggyel több vesszővel látjuk el (nincs ebben több önkény, mint nem ellátni, tehát: „Evangéliumnak, anyaszentegyháznak"), épp ilyen árnyalatnyi szűkítést figyelhetünk meg: e változat szerint nem magától értetődő, hogy az Evangélium csak az anyaszentegyházban lehet. Az 5. sor „édes" jelzője stiláris változtatás különösebb jelentőség nélkül, a 8. sor „élés" – „élet" variánsai azonban megint jelentékenyebbek. A korántsem mellékesen az úrvacsorához kapcsoló zsoltárszöveg komjáti változatában az „élés" szó kétértelműsége sokkal körmönfontabb értelmezést tesz lehetővé, mint a különösebb vargabetűk nélkül mégiscsak az üdvösségre utaló „élet". A lectio difficilior elve az „élés" szó eredetisége mellett szól – még akkor is, ha az „élet nélkül való szűkölködés" kifejezés legalább annyira szokatlanul hangzik, mint amennyire mesterkéltnek – az „élés" szóösszetételekben gyakori, önmagában viszont rendkí-

10 Nem érdektelen szempont a „hív" jelző szűkítő volta mellett Batizi András *Katekizmus*ának alábbi passzusa: „És jóllehet ez szent seregbe az hitetleneknek nagy sokasága egyelede, kik Szentlélek istentől újonnan nem születtenek, sem meg nem igazultanak Krisztusban. De maga az Krisztus Evangéliomának nem mondnak ellene, és életekben külső jámborságot mutatnak, mintha ők is igaz keresztyének volnának.

Ezek jóllehet nem szentek, de azért a szentegyházból ki nem rekesztjük addiglan őket, míglen az Krisztus Evangéliomának ellene nem mondonak és külső cselekedetekben jámbor életet mutatnak." Batizi András, *Katekizmus azaz a keresztyéni tudománnak revideden való tanulsága*, Kolozsvár, 1555 (RMNy 125), 115–116.

vül ritka. A „füvein" – „füvével" alakok esetében nem nyilvánvaló a szándékosság, de sajnos az eredetibb alak meghatározása sem. A 12. sor eltérése megint csak számottevő: a beszélőre és üdvösségére támadó lopó és farkas mellé a „hamis tanító" és a „hamis tudomány" kerül harmadikként. Itt megint a komjáti verzió alakja tűnik komplexebbnek, amennyiben a „hamis tanító" a vers nyájallegóriájába közvetlenül illeszkedő lopó és farkas mellé kerülve az allegóriát magyarázza meg, történetesen úgy, hogy a báránytolvaj-lopó személyét és a báránytolvaj-farkas személyét nem fogalommal, hanem a hamis, tévútra vivő *személyével* kapcsolja össze; a debreceni változat viszont csak a fogalommal magyaráz. A komjáti változat esetében markáns ellentét jön létre: jó pásztor kontra hamis tanító (vagyis rossz pásztor), a debreceni változatban a „hamis tudomány" csak bűnös és gyarló, komisz dolog, és egyúttal messze nem izgalmas retorikai megoldás, nyers tanulság, puszta tartalom.

A következő eltérés az eddigiekhez képest más természetű, tudniillik a zsoltárból magából is támpontokat kaphatunk vizsgálatához – míg az előzők jobbára Sztárai parafrazáló és a Sztárai-parafrázist másolók másolói tevékenysége miatt inkább textológiai probléma volt. A lelki folyóvíz „tiszta" és „csendes" jelzői egyéb szempontok szerint is megfigyelhetők.

A megfelelő helyen a Vulgatában ez áll: „In loco pascuae ibi me collocavit. Super aquam refectionis educavit me." A víz itt jelző nélkül szerepel, bár a Szeptuagintára vagy a héberre visszamenő egyéb fordítások szinte egybehangzóan a „nyugodt" vagy „csendes" jelzőt illesztik a szóhoz. Luther Bibliájában más jelzőt kap: „Er weidet mich auff einer grünen Awen / Und füret mich zum frisschen Wasser." Az esetünkhöz képest igen kései Károlyi-fordításban: „Füves legelőkön nyugtat engem, és csendes vizekhez terelget engem." A csendes egy sajátos árnyalatát fejti ki Kálvin zsoltárkommentárjában: „Il dit *Les eaux qouyes,* pour coulante doucement, pource que les torrens impétueux ne sont pas propres à abbruver les brebis voir mesmes nuisibles."[11] Szabó Miklós fordításában: „Dávid a csendes vizek kifejezést használta a lassan csordogáló vizek megjelölésére, mert a gyors folyású vizek nem kényelmesek a juhok számára az iváshoz, s legtöbbször veszélyesek is."[12] Ez a kálvini értelmezés igen közel áll a debreceni változat megfogalmazásához. A „gyönge" a Károlyi-változat „csendes" jelzőjéhez hasonlót jelent, de jelentésének árnyalatai inkább a veszélytelen, semmint a nyugodt, már-már idilli felé mutatnak. A komjáti változat „tiszta" jelzője viszont nem vízfolyásra, hanem a vízre magára vonatkozik, és úgy tűnik, a Luther-féle értelmezés áll hozzá közelebb.

Azt ígértem, ingoványos lesz a talaj, és úgy tűnik, ez nem volt üres fenyegetés. A két ág, a Huszár Gál-féle és a debreceni épp úgy válik ketté, ahogy a vers Luthertől vagy Kálvintól eredeztethető értelmezése. Megeshet, hogy e jelentéktelennek tűnő különbségek nagyon is jelentékenyek, és kellően vájt fül könnyen hallhat bennük lényegi eltéréseket (itt persze nem a gyülekezet átlagos tagjaira gondolok). Másfelől

11 Jean Calvin, *Commentaires de M. Jean Calvin sur le liure des Pseaumes*, Genève, Conrad Badius, 1561, 143.

12 Kálvin János, *Zsoltármagyarázatok*, ford. Szabó Miklós, 2011, 232, http://www.refkos-suthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_zsoltar.pdf.

nem kizárólag a felekezeti eltérések vagy az evangélikus szál miatt gondolom Sztáraihoz közelebbinek a Huszár Gál közölte változatot, hanem egyéb érvek miatt is.

Sztárai zsoltárai sajnálatos módon nem datáltak; hogy azok voltak-e, nemigen lehet megállapítani: meglehetősen hektikusan maradtak ránk, a majdnem másfél tucat zsoltárparafrázis láthatóan nem együtt terjedt, apránként került a gyülekezeti énekirodalom anyagába.[13] Kolofonstrófájuk a szereztetés idejéről nem állít semmit, ha állított, konzekvensen irtották ki ezt az adatot a szöveg kiadói. Históriás énekei kolofonban datáltak: a bibliai kötődésűek korábbiak (1549–1552), az egyháztörténetiek későbbiek (1557–1560). Két drámájáról tudunk, egyiket ismerjük is, ezeket az ötvenes évek elejére datálja a szakirodalom.[14] Látszik, hogy Sztárai a negyvenes évek végén–ötvenes évek elején több szöveget is ír; az ötvenes évek második felére két olyan szöveg marad, melynek egyike nem is készülhetett volna lényegesen korábban (Cranmerus Tamás [Thomas Cranmer] 1556-ban szenvedett máglyahalált, a róla szóló terjedelmes históriás ének pedig 1560-as). A zsoltárok természetesen Sztárai életművének bármelyik szakaszába gond nélkül beilleszthetők, van azonban okunk arra, hogy a legkorábbi időszakra tegyük e költemények keletkezését. Latzkovits Miklós Sztárai Laskón töltött életszakaszát vizsgálva alaposan elemez egy ez időszaknál ugyan későbbi, bizonyos Pathai Sámuel által Szilágyi Benjáminnak írt, 1647 szeptemberére keltezett levelet, mely kortársak kopottas emlékű, de megbízható beszámolói alapján reflektál a költő laskói tevékenységére:

> „a laskóiak életében ekkor következett be első ízben a reform eszméivel való igazán megrázó konfrontáció. Laskó tehát Pathai beállításában is szűz földnek tekintendő. Sztárai azonban rövid idő alatt nagy hírnévre tett szert. Eleinte a Dávid-zsoltárok anyanyelvű átköltéseivel keltett feltűnést. E zsoltárokat a nyilvános istentiszteleteken adta elő, a prédikáció előtt (»Cum praedicare coepisset evangélium pro concionibus publicis, primum psalmos Davidis […] concinnaverat«). Sztárai itt egyházi funkciót végző személyként jelenik meg az olvasó előtt, aki prédikációiban a lehető legnyilvánvalóbb módon bebizonyítja a katolikus babonaságok hiábavalóságát (»…missae, indulgentiarum aliarumque ceremoniarum, utpote humanarum traditionum vanitatem evinceret…«). Csakhogy a laskóiak épp az általa kifejtett propaganda következtében kergették el a katolikus klérus ottani képviselőit, s Sztárai maga is csak így jutott hozzá a parókiához, a paplakhoz, amely tehát addig nem volt az övé (»…fratres Romano-catholicos, sacerdotes et monachos manumittentes [ti. a laskóiak] papismo renunciarent, parochiamque domino Sztarino resignarent«).”[15]

13 A Sztárai-líra önmagában alapos vizsgálat után kiált. Az, hogy ismert versszövegei csonkák, és első ismert kiadásuk sok esetben már bőven Sztárai halála után történt, számos filológiai természetű kérdést is felvet. Lásd Pap Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, Keresztény Magvető, 2017, 2–3. sz., 227–246.

14 Vö. RMNy 24, 39, 88.

15 Latzkovits Miklós, *Mikor és miért írta Sztárai* Az igaz papságnak tikörét*?*, ItK, 2000, 3–4. sz., 376–392, 384–385.

E levél alapján és ezen aprócska biográfiai epizód miatt messze nem tűnik önkényesnek a zsoltárok parafrazálását Sztárai pályájának korai szakaszára tenni, és ezen adat tovább erősíti a kapcsolatot az 1574-es kiadás és Sztárai feltételezhető eredetije közt: az egyházat a hamis *tanítóktól* kell óvni (lásd még a két drámát is), és a kútfőből folyó víz makulátlan tisztasága lesz fontosabb, nem a meghitt biztonságot jelentő gyöngesége. Vagyis az 1574-es változat e két ponton a magyarországi reformáció harcosabb negyvenes éveibe illeszkedő változatot hoz, az 1579-es debreceni változat szándékos változtatáson esik át, és kegyesebb hangok szólalnak meg benne.

Ezek nem oly gyenge érvek a komjáti változat szerzőibb volta mellett. Az 1579-es kiadás további eltérései azonban messze nem tekinthetők egyértelmű szövegromlásnak. A „Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja" (Komjáti, 1574) és a „Méltatlanságomhoz az ű szent fiáért igazságát mutatja" (Debrecen, 1579) alakok különbségei között például majdhogynem lehetetlen választani. Nem segít az okhatározó különbsége – még akkor sem, ha a „szent név" szintagma és ragozott változatai Sztárai lírájában, de egyéb gyülekezeti énekekben is sokkal inkább dicsőítő, mint könyörgő mondatokban szerepel;[16] a „szent fiú" viszont nem dicsőítő kontextusban is előfordul.[17] Nemigen lehet ebből következtetni semmire. A kérdéses strófában ráadásul egy sorral korábban szent fiúként említve szerepel Krisztus, akiben a beszélő szomorú lelke isteni segítséggel bízik. Megeshet – bár azért messze nem valószínű –, hogy a komjáti kiadás csak a választékosság miatt cseréli le a „fiú" szót „név"-re. És észre kell vennünk azt is, hogy az irgalmasság és igazság esetében épp ellenirányú folyamat látszik, mint amit a tiszta és gyönge jelzők kapcsán megfigyelhettünk: az 1574-es kiadás változata lesz kegyesebb.

A többi eltérés esetében helyenként orrinthatunk szövegromlást: „híveidet" – „népeidet", „kezedhez" – „beszédedhez" (bár ez esetben megint a korábbi kiadás látszik szigorúbbnak). Az 1579-es kiadás „Halandó testemnek ő halandóságától megszabadítasz engem, / Ez világ sem árthat sem álnokságával és semmi bosszújával" változataiban a „semmi bosszújával" hibás alaknak tűnik az 1574-es rímelő változatával szemben, a „halandó test halandósága" szemben a „halandó test gyarlóságá"-val azonban megintcsak véleményes eset. Mindkét változat eredetibb volta mellé sorakoztathatók föl érvek.

E vers kapcsán egyelőre annyi látszik, hogy két legkorábbi változata jelentősen eltér, és az eltéréseik láthatóan nem magyarázhatók mechanikus szövegromlással – valamelyik kiadás szándékos változtatásokat tartalmaz, nagyobb eséllyel a debreceni. Avval kapcsolatban még nem tudunk érvelni, hogy ősük közös, vagy a komjáti kiadás forrása a debreceninek. Ám az ezt tisztázó és messzire vezető vizsgálatok e helyütt már nem férhetnek el.

16 „Kik tiszta szűből mostan dícsírik az te szent nevedet" (74. zsoltár, 12. sor), „Hogy te szent neved magasztaltassék mi nemzetségünktől" (74. zsoltár, 14. sor), „Szent nevedet dícsírvén magasztalni" (92. zsoltár, 3. sor).

17 Nem idézem a „szent fiad által" számos előfordulását, csupán egy példa a sok közül: „Engedd szent fiadért ezeket minekünk" (*Az Úristennek való hálaadás és könyörgés,* 16. sor).

Etlinger Mihály

Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia

A 16–17. századi magyar versek szöveghagyományához

Ha az összes korábbi szövegforrásunk fennmaradt volna, a filológia egzakt tudomány lehetne. A filológus szövegeket olvas, amelyekből következtetéseket igyekszik levonni. A tudományág egzaktsága feltételezné, hogy a vizsgált szövegek magukon túlmutató, leírható igazságokat hordoznak. Mégis: miért kérdőjeleződnek meg újra és újra kőbe vésettnek vélt korábbi irodalomtörténeti álláspontok?

A tudományág – itt elsősorban a régi magyar irodalom filológiájára gondolok – és az általa elért eredmények nemcsak a hiányzó források miatt nem lehet a végletekig meggyőző, hanem gyakran azért sem, mert fogalmi rendszerét esetenként (tudomány)történetileg kell értelmezni, és emiatt módszertana sem lehet hosszú távon érvényes. Az újvonalas filológiának, úgy gondolom, az egyik legfontosabb öröksége és feladata, hogy a fogalmi kérdések tisztázása mellett a módszertani polémiákat is vizsgálja. Ehhez viszont alá kell merülni a primer források óceánjába, és elvégezni mindazt a munkát, amelyet megtettek már a korábbi korok tudósai is, hogy meg tudjuk különböztetni a filológiai adatot a rárakódott irodalomtörténeti hagyománytól. Könnyen előfordul, hogy ilyenkor a későbbi korok kutatója hasonló következtetésre jut, mint elődje, ám a tisztánlátás végett elengedhetetlen a szakirodalom folyamatos kérdőre vonása. Ez a tudományos szkepszis ugyanarról a tőről fakad, mint a filológus alapvető motivációja, azzal a különbséggel, hogy hozzáállásában a szekunder szöveg is hasonlóan vizsgálandó, mint a primer. A kettejük viszonyának feltérképezése elsősorban nem az irodalomtörténet tévedéseinek feltárása miatt kihagyhatatlan, hanem ez világíthat rá kutatási módszertanok érvényeire vagy adott esetben érvénytelenségeire. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a szakirodalom korábbi félreértéseiért legalább annyira hálás vagyok, mint érvényes állításaiért; forrásaik vizsgálata közben lehetséges és inspiráló megfejtésekre világítottak rá. Szeretném, ha következtetéseim hasonló mérlegre kerülhetnének, mert – ahogy ez kinéz – leginkább tévedések mentén lehet igazat állítani. Tanulmányomban a számomra legalapvetőbb filológiai fogalmakat (kéziratosság és nyomtatás) szeretném lecsupaszítani, majd csupán adatolható alapon újragondolni.

Pap Balázs korábban egy igencsak félreérthető jelenségre hívta fel a figyelmet.[1] A *Repertórium*[2] sorrendiséget állít fel a források között, amelyet nem a hordozók

1 Pap Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014 (Pannónia könyvek), 60.

2 Font Zsuzsa, H. Hubert Gabriella, Herner János, Horváth Iván, Szőnyi Etelka, Vadai István, Horváth Andor, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, https://f-book.com/rpha/v7/index.php.

datálása határoz meg, hanem a jellegük: első helyen a kéziratos előfordulások szerepelnek, a nyomtatott változatokat csak ezek után sorolja. Nem egyedi jelenség, a *Régi magyar költők tára* sorozat jegyzeteiben is felfigyelhetünk erre: a források úgy kapnak sorszámot, hogy a kézírásos változatok megelőzik a nyomtatottakat. Fontos leszögezni, hogy a versek törvényszerűen kéziratban keletkeznek, és ezek öröklődnek át (másolókon és szerkesztőkön keresztül) nyomtatásba. Az is kijelenthető, hogy a nyomtatványok szerkesztői *elsődlegesen* korábbi nyomtatványokból válogatnak, és kevés új szöveget közölnek. A rendelkezésünkre álló kéziratok nagy százaléka pedig nyomtatványt másol: autográffal csak nagy ritkán találkozunk. A kizárólag kéziratosságba szorult műveket pedig elsősorban olyan atipikus szerzők jegyzik, mint Balassi Bálint vagy Bogáti Fazakas Miklós. Balassi „trendietlensége" okán maradhatott fenn csupán kéziratban, vagy *csak olyan* esetekben került nyomtatásba, ha gyülekezeti énekként használták műveit, hozzátéve vagy elvéve azokból.[3] Bogáti zsoltárai pedig a nonadorantizmusából fakadó historizáló fordításpoétikájának köszönhetően nem voltak alkalmasak a gyülekezeti éneklésre. *Psalterium*át leginkább szombatos környezetben másolták, ahol nyomda híján egy erősen zárt kéziratos hagyomány alakult ki.[4]

Az ilyen atipikus szerzők életművén kívüli korpuszokat vizsgálva tehát kimondható, hogy a nyomtatványok változatai állhatnak *még mindig* a legközelebb az autográfokhoz. Így nagyobb tanulságokat a kéziratosságról csak úgy tudunk levonni, ha tisztában vagyunk annak másodlagos jellegével. Tehát a különböző változatok összevetése a nyomtatványok variánsaival inkább tükrözik az adott másoló magatartását, semmint az autográfhoz való viszonyt.

Ezen a ponton, úgy érzem, félre kell tennünk egy időre a különböző szöveghordozók hierarchiájának vizsgálatát, mivel fontos, hogy tisztázzam a másolókkal kapcsolatos ismereteinket. A (nem csak kora újkori) másolási szokásokat és magatartásokat Stoll Béla tipológiája alapján szoktuk elképzelni.[5] Rendszerének kontrollcsoportja Thordai János *Psalterium*ának *kéziratos* szöveghagyománya, amelynek részletes leírásával annak kritikai kiadásában találkozunk.[6] Itt a következő kategóriákat állítja fel:[7]

3 Pap, *i. m.*, 64–65.

4 Etlinger Mihály, Szatmári Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. Horváth Iván, Balázs Mihály, Bartók Zsófia Ágnes, Margócsy István, Bp., Gépeskönyv, 2020, https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT.

5 Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2003[3], 154–210, 183–184.

6 *Az unitáriusok költészete*, kiad. Stoll Béla, Tarnócz Márton, Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4), 580–599. A továbbiakban: RMKT XVII/4.

7 *Uo.*, 587.

I. *Szándéktalan változtatások*
1. A másoló mást olvas, mint ami előtte van:
a) hasonló betűk felcserélése
b) szó- és sorkihagyás
c) szó- és sorismétlés
2. A másoló azt olvassa, ami előtte van, de mást ír le:
a) pszichés eredetű betűváltoztatások
b) stílussajátságok megváltoztatása
c) változtatások a versritmuson
II. *Szándékos változtatások*
1. A másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítása"
2. Elavult, a másoló előtt ismeretlen jelentésű szavak mással való helyettesítése vagy a sor átértelmezése
3. A stílus megváltoztatása

A másolási folyamatban bekövetkező eltérülések mintha nem egyazon mélységű és fontosságú kategóriákba sorolódnának, néhol kérdésesnek vagy túlcizelláltnak tűnnek. Nehezen tartom például pontosan meghatározhatónak a pszichés eredetű változtatásokat, emellett az I/2/b) kategória kísértetiesen hasonlít a II/3.-ra (stílussajátságok megváltoztatása vs. a stílus megváltoztatása), és sosem merészkednék az ezek közti különbségek egzakt meghatározására.

Ám nem csak az én szememet szúrta a rendszer néhány hiányossága. Pap Balázs vetette fel legutóbb az igényt, hogy bővítésre szorul a stolli tipológia.[8] Úgy véli, a második, *szándékos* kategória egy alegységgel nem számol, mégpedig azért, mert nem lehet a meglévőkben jó szívvel elhelyezni az unitárius hitelvek mentén átszerkesztett – változtatások tekintetében és mértékében szinte unikális – nyomtatott szövegváltozatokat. Ezen esetekben „világos szándék látszik arra, hogy […] a vers semmiképp ne legyen olyan, amilyen volt. A változtatások nem valamiféle naiv szövegkritikai megfontolás vagy közérthetőségre törekvő népművelői akarat jegyében, hanem a változtatás direkt szándékával történnek".[9] Pap tehát (nagyon helyesen) a szándékos kategórián belül is különválasztja a *naiv* és a *direkt* változtatásokat, amelyek különbözőségeivel Stoll nem számol. Annak ellenére, hogy tipológiájának későbbi átdolgozásakor Stoll hivatkozza Batthyány Ferenc Balassi-átiratát,[10] amely természetében erősen emlékeztet az unitárius szerkesztőktől ismert szövegalkotási hozzáállásra, amikor azok számukra problémás verset örökítenek tovább.

A stolli rendszer bővítését nem tudom elfogadni anélkül, hogy a már emlegetett problémái mentén közben ne szűkítenénk. Úgy értelmezem, hogy Stoll azért nem javasol alkategóriát az ilyen direkt és nagymértékű változáson átesett szövegváltozatoknak, mivel nem másolatként, hanem átiratként definiálja őket. Tehát természetüknél fogva nem illeszthetők be egy olyan rendszerbe, amely másolási szokásokat vizsgál, nem pedig átíróiakat. Azt gondolom, hártyavékony a határ a

8 Lásd Pap Balázsnak a lapszámban található tanulmányát.
9 *Uo.*, 30–31.
10 Stoll, *i. m.*, 189.

két változattípus között, és Pap *naiv* és *direkt* jelzői lehetnek segítségünkre a különválasztásukban. Stoll megfogalmazásában: „Ha […] a változtatások nagyobb arányúak, a szöveghűség iránti teljes közömbösséggel állunk szemben. A változtatások a szöveg *teljes* átdolgozásáig terjedhetnek."[11] Míg Stoll a szövegkritika felől rendszerez, és számára a kritikai főszöveg összeállítása a legfontosabb, addig Pap a változatok egyenrangúsága felől közelíti a másolói hozzáállást. Ezért van, hogy Stoll az átiratot nem tekinti változatnak, Pap pedig mégis megpróbálja beilleszteni a rendszerbe. A két értelmezés közötti látszólagos ellentét pedig jószerivel abból is fakad, hogy míg Pap a nyomtatásból is hoz példákat, Stoll nem számol a szerkesztők által átformált szövegekkel, vagyis példái nyomán feltételezhető (holott ez explicit nem jelenik meg), hogy rendszerében csak a kéziratos másolást veszi górcső alá. Erről árulkodik Stoll Thordai zsoltárain végzett szövegkritikai munkája is. Regisztrálja, hogy Thordai minden valószínűség szerint részt vett a saját zsoltárait is nagy számban tartalmazó 1632. évi kolozsvári énekeskönyv szerkesztésében,[12] de szövegkritikai értéket nem tulajdonít a nyomtatványnak. Annak ellenére nem, hogy megeshet, az *ultima manus* kézjegyeire lelhetne bennük, és annak ellenére sem, hogy nem létezik korábbi forrása ezeknek a zsoltároknak. Főszövege alapjának a szövegkritikai szempontból legjobb teljes zsoltárkönyvet választja, *Bölöni Pálfi András zsoltáros könyvé*t, de a nyomtatásban megjelent zsoltárokat is ebből a forrásból közli. Azt gondolom tehát, hogy a kéziratos ez esetben is indokolatlanul uralta le a nyomtatott változatot. A fentiek és a nyomtatványok tükrében tehát újra kell értelmeznünk Stoll gondolatmenetét.

Míg a szándéktalan változtatásokat jelölhetjük az elavult, de annál plasztikusabb *rontás* fogalmával, addig a szándékoltak a *javítás* felől értelmezhetők. A fent említett direkt változtatások viszont egyik kategóriába sem férnek bele. Az átirat ugyan tovább örökíti szövegeredetijének valamiféle mutációját, de stolli értelemben másolatnak nem tekinthető. Éppen ezért a (szövegkritika szempontjából értékelhető) rontás és javítás másolói fogalmak mellett meg kell jelennie a *másítás* kategóriájának is, amely az átiratot változatként kezeli. Miért is ne tenné, mikor közelebbi viszonya eredetijével letagadhatatlan.

Ahogy említettem, a stolli rendszer szűkítésre szorul. A szándéktalan változtatások csoportjának két alkategóriára bontása, úgy vélem, nem tartható. Csupán szövegkritikai szempontból nézve sem választhatók külön, mivel adatok csupán a másolatról árulkodnak, nem pedig a másolóról. Nem vonom kétségbe, hogy mindkét lehetőség előfordul egy szöveg másolásakor, viszont ha ezek a változtatások nem szándékosak, a filológus nem tud különbséget tenni köztük. Véleményem szerint a szándéktalan változtatások *(elírás/rontás)* esetében a szövegkritika feladata a különbségek rögzítése, és nem azok motivációinak vizsgálata.

A fenti két kategória azért sem tartható, mivel alkategóriái között átjárhatóság van. A szándéktalan változtatások véleményem szerint mindig mechanikus másolási hibák. A hasonló betűk felcserélése és a pszichés eredetű betűváltoztatások kö-

11 *Uo.* Kiemelés: E. M.
12 RMKT XVII/4, 580.

zött például csak az a különbség, hogy a tévesztés az olvasás vagy a leírás során keletkezik, de a fogalmak mentén érvényes megállapításokat nehezen lehet tenni. Illetve csak abban az esetben lehet, ha ismerjük a változat *konkrét* forrását, amire, valljuk be, a 16–17. századi versanyagból nehezen hozható példa. Minden felállított stemma sajátossága, hogy elvileg bármikor kibővíthető általunk nem ismert szövegváltozatokkal, így a konkrét forrás csak feltételezés maradhat. És Stoll sem következetes: példái a pszichés változtatásokra[13] véleményem szerint kényelmesen meglennének az I/1/a) fiókjában, és csupán ezekből kiindulva sorrendiség sem állapítható meg közöttük.

Az I/2/a) tehát szerintem nem szövegkritikai kategória, mivel törvényszerűen interpretálja az akár csak mechanikus tévesztéseket is. Használatával nem kerülünk közelebb a változat objektív megítéléséhez: mintha csak a variáns eltéréseit rögzítenénk.

Hasonlóan billegőnek érzem az ezt követő I/2/b) kategóriát. Ugyanis az erre hozott példák szándéktalan stiláris változtatásnak vannak nyilvánítva, holott egyszerű mechanikus rontásnak is betudhatók, mint a betűk/szavak félreolvasása, elírása vagy felcserélése. Itt is az a helyzet áll elő, hogy a változat nem indokolja a stiláris megkülönböztetést, csak a stílusra érzékeny irodalomtörténész.[14] Emellett a stílus megváltoztatása alkategóriaként megjelenik a szándékolt változtatások csoportjában is. De akkor mi különbözteti meg őket, ha nem tudjuk azonosítani a másoló motivációját? Sokat töprengtem és keresgéltem, hogy találjak ilyen példát szándéktalan módosításokra, ám a stíluskülönbségek terén sosem zárható ki a szándékoltság.

Az I/2/c) kategória is kiigazításra szorul. Létezik persze olyan, hogy a másoló tollában marad egy-egy szótag, vagy több kerül egy verssorba, ezeket tarthatjuk szándéktalan változtatásnak, ám ezt lefedi a betű-, szó- vagy sortévesztés is. A metrumváltoztatásokról meglévő ismereteinket azonban tovább árnyalják Szatmári Áronnak a Bogáti-nótajelzések és -dallamok kapcsán nemrégiben tett, de érvényüket tekintve más korpuszokra is kiterjeszthető, nagyon fontos megállapításai. Megfigyelése szerint azok az esetek, amikor Bogáti zsoltárainak másolói változtatnak a versritmuson, a legtöbb esetben nem rontásoknak, hanem javításoknak (tehát szándékoltnak) tekinthetők. Szatmári úgy látja, hogy ha a másoló nem ismeri a másolandó vers nótáját (vagy más okból nem akarja az adott nótát adni a versnek), kénytelen keresni egy hasonlót, és arra applikálni a szöveget. Máskor azért változtat következetesen a szótagszámon, mert az adott nótajelzés számára más metrumot hív elő.[15] Egyáltalán nem ismeretlen jelenség, hogy a nótajelzés csereszabatos része

13 A kín és a halál lesik – Akin ez a halál esik; Hol ingyen sem félnek ott vesznek kell – Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el. RMKT XVII/4, 588.

14 Például: Kiknek a nap és hold díszességek – Kiknek a nap és hold dicsőségek; Míg úgy meg nem rontja, hogy csak porát hagyja – Mígnem úgy megrontja, hogy csak porát hagyja. Stoll, *i. m.*, 185.

15 Szatmári Áron, *Ünnep és história: Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben*, doktori disszertáció, Pécs, 2021, 138–175.

az énekeknek. Mivel csupán felhasználói funkciót lát el, nem kapcsolódik szorosan a szövegeredetihez, és még a pontosságra törekvő másolók esetében is gyakorta változik. Ez okozza a dallamkutatás nehézségeit is: míg sok nótajelzést ismerünk, változékonyságuk miatt dallamaikat már sokkal nehezebb kideríteni. Még akkor is, ha egymásra is hivatkoznak, és metrumban is megegyeznek. Miért van egyáltalán szükség arra, hogy ha a másoló nem ismeri forrásának dallamát, mindenképpen másikat keressen neki? A probléma megközelíthető a felhasználás/énekelhetőség felől is, de Szatmári meggyőző példákkal támasztja alá azt az álláspontot, hogy a dallamnak igen nagy szerepe van a másolás folyamatában is.[16] Gondoljunk csak a nagy terjedelmű históriás énekekre, amelyeket kizárt, hogy használatuk (olvasásuk) során végigénekeltek; a dallam inkább volt fontos a história írójának és másolójának, hogy elkerülhessék az esetleges formai hibákat, de emellett persze a későbbi befogadó számára is mankót tud nyújtani. Tehát ha a másoló nem ismeri a forrásvers nótáját, keres egy másikat, amely vagy illeszkedik a vers metrumára, vagy csak kismértékben tér el attól. A két ritmus eltérésének mértéke ebből kifolyólag elsődlegesen nem azért kicsi (leginkább plusz-mínusz egy szótag), mert a szöveghűség az elsődleges szempont, hanem mert így kell a lehető legkevesebb kreatív munkát végezni a másolás alkalmával.

Szatmári – részben Bognár Péter nyomán[17] – azt is vázolja, hogy a metrumról alkotott modern fogalmaink nem vetíthetők rá mindenestül a 16–17. századi magyar versritmusra. Például a verssorok tagolása és a cezúra sokkal inkább függtek a (mára nagyrészt ismeretlen) dallamoktól, de az ezekkel kapcsolatos modern elvárásainkat mégis szeretjük ráolvasni régi verseinkre. Kifejezetten hálás vagyok, hogy erre példaként egyik korábbi munkámat hozza,[18] amelyben tévesen jelöltem a hiányzó cezúrákat. Tettem mindezt azért, mert a szakirodalom felől közelítettem a vizsgált szöveghez, ám annak dallama nem indokolja, hogy cezúrát feltételezzünk a versszöveg egésze alatt.

Más alapfeltevéssel, de Stoll is rögzíti a metrum változatformáló szerepét. Így fogalmaz: „A ritmus szuggeráló ereje igen nagy, olykor ennek hatására a másolók még az eredeti szótagszámot is elrontják. Eddig főleg az erősen variálódó szerelmi költésnél figyelhettük meg azt a jelenséget, hogy a heterometrikus, különböző szótagszámú sorokból álló versszakok izometrikussá vállnak."[19] Majd a cezúra változékonyságát is tárgyalja: „A másolók sok esetben kiigazítják az általuk hibásnak érzett sormetszetet is."[20] Szeretném felhívni a figyelmet az utóbbi idézetben rejlő önellent-

16 Korábban Szigeti Csaba is felhívta erre a figyelmet: Szigeti Csaba, *Vers és zene*, BUKSZ, 7(1995), 69–73.

17 Bognár Péter, *A régi magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, Bp., 2012.

18 Bogáti Fazakas Miklós Jób-parafrázisának jegyzete: Bogáti Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve) 1575–1598*, kiad. Ács Pál, Etlinger Mihály, Pap Balázs, Szatmári Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Zsupán Edina, Bp., Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 13/A).

19 RMKT XVII/4, 589.

20 *Uo.*

mondásra: Stoll a szándékolatlan változtatások okozta metrikai problémákról ír, közben pedig mégiscsak szándékot feltételez (a másoló hibásnak vélt szöveget javít).

Ezekből kiindulva, csupán a szándéktalan változtatások alapján így látja: „Megismertük a másoló két típusát: a szöveghez tapadó, aggályosan, szóról szóra, olykor betűről betűre másolót, és az ezzel ellentétest, azt, aki tekintetével nagyobb szövegegységet fog át, és a szöveg leírásakor az értelemre és a ritmusra támaszkodik."[21] Ezzel nagyon nem is szeretnék vitatkozni, csupán finomítanám Szatmári észrevételei mentén: a szöveg ritmusa sokkal általánosabban van jelen a verses szövegek másolásának aktusánál, mint ahogy azt Stoll véli.

A szándékolt változtatások (jellegüknél fogva) sokkal látványosabbak, élesen leválasztják a variánst a szöveghagyományról, így kategóriái kevesebb magyarázatra is szorulnak. Stoll II/1. alatt a másoló által okkal vagy ok nélkül hibásnak tartott helyek „javítását" jelöli meg. A másik két alkategória (szavak értelmező cseréje, stiláris változtatások), úgy gondolom, nem fontos, hogy külön megjelenjenek, mivel mindkét kategória a „javítás" szándékával hozható összefüggésbe, így nem mutatnak túl az 1. pontban foglaltakon.

Összességében azt gondolom, hogy a stolli tipológia alapjaiban még mindig időtálló. De azt is érzem, hogy épp példái szűkítették le optikáját. Ebben közrejátszhatott az a korábban elvégzett, iszonyatos mennyiségű és jellegében heterogén munka, amelyet rendszerezni kívánt (József Attila verseinek, valamint Thordai János kiterjedt szöveghagyománnyal rendelkező *Psalterium*ának kritikai kiadása, illetve a szövegkritikai szempontból egyedi korpuszt feldolgozó RMKT XVII/4 kiadása), mivel az általa elemzett szöveghagyományok öröklődési és időbeli különbségeik miatt nehezen alkalmazhatók minden kétséget kizáróan egy közös, mikroszintű tipológiában. Rendszerének alapjait és Pap Balázs kiegészítését használva a következő érvényes kategóriákkal tudtam meghatározni a változások eseteit:

I. *Másolói* szándék szerint:
  1. Szándéktalan „rontások": betű-, szó- és sorszinten
  2. Szándékos „javítások": értelem-, metrum- és stílusszinten
II. *Másítási* szándék szerint:
  3. Átírások: direkt és nagymértékű változtatások bármilyen szinten

Rendszerező munkám során felmerült a kérdés: mennyiben szabja meg a másolási hibákat az, hogy milyen célból készül egy másolat, milyen funkciót lát el a későbbi használatban. Ha ugyanis magáncélra készül, sokkal nagyobb teret kaphatnak a „javítások", mint ha egy konkrét mű kópiáját rendelik meg a másolótól. Nem is beszélve a Pap által felvázolt unitárius szerkesztők munkájáról, akiknek a gyülekezet elvárásait és az egyház hitelveit egyaránt szem előtt kellett tartaniuk. Törekvésem, hogy ezeket rendszerbe soroljam, hamar megbukott, ugyanakkor a használói funkció és a másolói attitűd egy ponton kimutathatóan találkozni látszik. A megren-

21 *Uo.*, 590.

delésre készült kéziratos másolatok esetében (már ha ezt elárulja magáról a forrás) olybá tűnik, hogy változtatásaikat leszűkíthetjük a szándéktalan „rontások" csoportjára. Fontos kiemelnem, hogy kevés olyan forrás van, amely szeret a keletkezési körülményeiről mesélni, és még kevesebb, amelyről tudjuk, hogy kérésre készült. Egyes források esetében – mint a *Felvinczi-kódex* és a *Kövendi János-kódex* – viszont tudható, hogy a másoló nem a saját részére dolgozik. Mindkét kódex végén található egy-egy latin nyelvű epigramma, amelyet a másoló (mindkét esetben ugyanaz a személy: Felvinczi György) későbbi tulajdonosának címez. A két másolat törekszik a pontosságra, kizárólag a fent ismertetett „rontásokkal" találkozhatunk. Logikus tehát feltételezni, hogy a nem saját használatra készülő másolatok pontosságra törekednek, nem céljuk „javítani" vagy átírni a megrendelt művet.

A hosszabb kitérő után visszatérek a nyomtatott és kéziratos források berögzült szövegkritikai hierarchiájára. Osztom Pap Balázs elképzelését arról, hogy a nyomtatványok a históriás énekek esetében pontosabb változatnak minősülnek, mint a stemmán a lehetséges autográftól messzebb eső kéziratok. Ugyanez figyelhető meg a gyülekezeti énekek esetében is. Kéziratos énekeskönyveink mindegyike nyomtatványt másol, illetve az egyetlen olyan forrás, amelyikről bizonyosan állíthatjuk, hogy előmunkálata volt egy nyomtatott énekeskönyvnek, a *Toroczkai-graduál*, mára elveszett. Persze nyomtatott forrás és nyomtatott forrás közti szövegkritikai különbségeket sem szabad figyelmen kívül hagyni, ezek regisztrálása és jellemzése megkerülhetetlen filológusi feladat.

KRITIKAI LAPOK

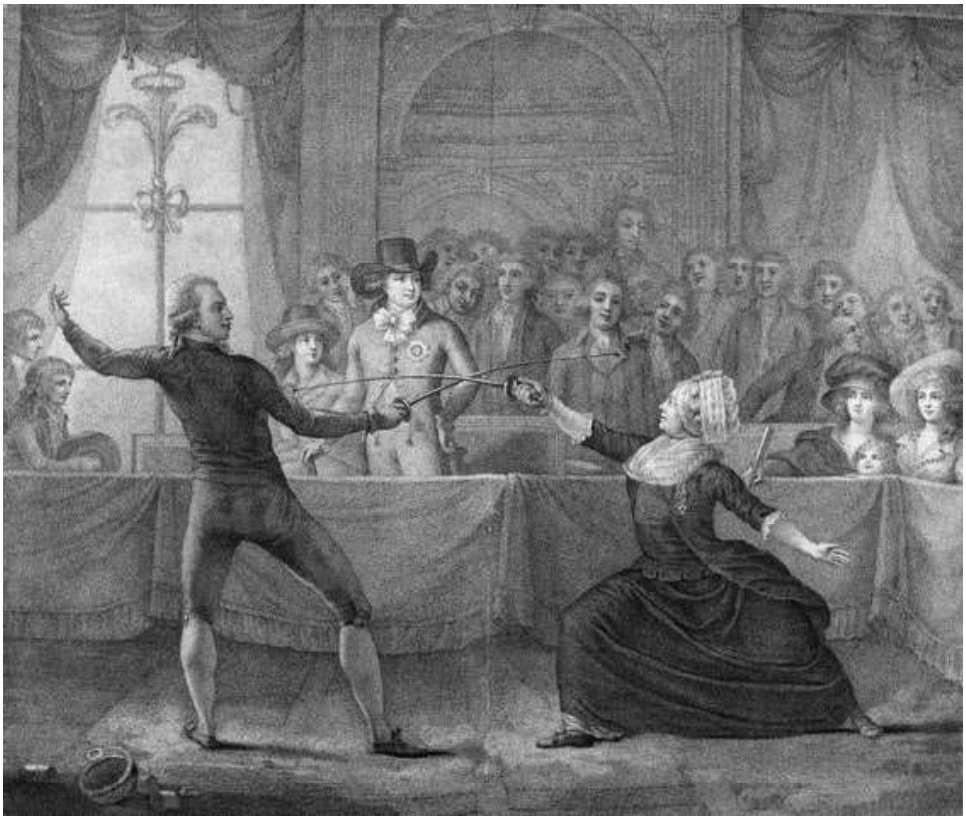

Bartók István

„Betű szerint való magyarság”
Férfias kezdeményezések a középkorban

Bartók Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig,* Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7).

A könyv címe és alcíme pontosan megragadja tárgyának leglényegesebb elemeit. Az egyházi férfiak csoportjának körülhatárolása arra utal, hogy a munka kiegészíti Lázs Sándornak a nőkhöz kötődő írásbeliséget tárgyaló kötetét.[1] A biológiai nemek hagyományos elkülönítése alapján akár a genderirodalom gyarapítására is gondolhatnánk, de mégsem ez a meghatározó szempont. A két munka együtt lefedi nemzeti nyelvű irodalmunk legfontosabb középkori forrásait, és ezek alapján messzemenő következtetésekre ad alkalmat.

Bartók Zsófia Ágnes információtörténeti keretben helyezi el tárgyát. A kereteket már az alcím kijelöli: a két kódex nemcsak időbeli kezdő- és végpontot jelent, hanem – Horváth Iván ajánlása szerint – két információs forradalmat is:

> „Az első: amikor magyar nyelven írni kezdtek. A második: amikor olvasni. A Pray-kódex korában kezdődik a könyv, amikor akadtak már magyar írók, de olvasók még nem. Az Érdy-kódexszel ér véget, amikor olyan nagyra nőtt a magyar olvasóközönség, hogy a szerzetes-szerző, a Karthauzi Névtelen, kódexét nyomdai kéziratnak szánta.” (7.)

A köztudatban a középkorhoz elsősorban a latin nyelvhasználat kötődik, a magyar nyelvű írásbeliség jóval kevéssé ismert. Bartók Zsófia Ágnes könyve éppen ennek a forrásait tekinti át, legnagyobbrészt eddig keveset vizsgált szövegtípusok alapján. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen alapos megfigyelésük a magyar irodalom megszületésének meghatározó körülményeire derít fényt.

Logikus módon a könyv az ajánlás és a bevezető után a források, forráscsoportok felsorolásával kezdődik. Az anyag rendszerezésének alapja az egyházi férfiak két fő csoportjának, a lelkipásztoroknak és a szerzeteseknek a munkássága. Az előbbiek esetében Bartók Zsófia Ágnes azokat a szövegeket veszi sorra, amelyeket

1 Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Bp., Balassi, 2016.

a papi hivatás gyakorlása során elkerülhetetlen volt magyarul megfogalmazni a későbbi századokban oly sokszor emlegetett „deáktalan kösség" számára. Az egyszerű hívek ugyanis csak anyanyelvükön érthették meg a különböző egyházi szertartásokat. Ilyen alkalom a temetés, az esketés és a gyóntatás éppúgy, mint a szentmise során a prédikáció vagy az áldoztatás. Némelykor a hívek imádságaikkal maguk is bekapcsolódhattak a szertartás menetébe. A szerzetesek esetében a szerző a renden belüli szövegeket a pálosok, a bencések és a ferencesek gyakorlatában vizsgálja. Szerzetesrendek feletti szövegekként foglalkozik részletesebben Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomtatott segédkönyveivel, majd a Karthauzi Névtelen posztilláskönyvével, az *Érdy-kódex*szel.

A források feldolgozása számos új eredményt hoz, egy rövid ismertetés keretei között a legfontosabbakat is éppen csak említeni lehet. Kritikatörténeti szempontból kiemelendők azok az észrevételek, amelyek a szövegalkotáshoz kapcsolódó ismeretekről árulkodnak. A magyar formulák, szakkifejezések jelenléte elsőrangú fontosságú. Az adatok egységes gyakorlat meglétét nem igazolják, de annál szemléletesebben mutatják az egyes személyek, közösségek törekvéseit az anyanyelvű megfogalmazásra. Az egyházi irodalom reprezentatív műfajai, az imádság és a prédikáció a régiség szellemi hagyatékának számottevő részét alkotják, ezért is megérdemlik figyelmünket. Formai, terminológiai szempontból mindkettő esetében bőséges adalékok példázzák a majdani kánon alakulásának előzményeit.

Imádságokra a hitélet minden területén szükség van. A kötet rendszere szerint haladva követhetjük a különböző alkalmakkor elmondandó, magyar nyelvű imádságokra utaló adatokat, amelyek sokszor magukat a szövegeket is tartalmazzák.

A temetési szertartás mikéntjére következtethetünk legismertebb nyelvemlékünkből. A *Pray-kódex Halotti könyörgés*ével a pap bizonyosan magyar nyelvű imára szólítja a híveket. Hasonló példák találhatók a közgyónás szertartásában, az áldoztatásnál és a prédikáció előtt is. Olyan emlék is van, amelyik megőrizte a hívek által mondandó szavakat is. Az imára hívó formulák a későbbi, nyomtatott szövegekben is előfordulnak.

Hasonló adalékokkal szolgálnak az esketéshez kapcsolódó formulák. 1498-ból maradt fenn az első magyar nyelvű esküszöveg, amelyet a házasulandóknak kellett elismételniük a pap után, Isten segítségét kérve a boldog házassághoz.

Gyónáskor a hívő a *Confiteor* különböző változataival vezette be vagy zárta bűneinek megvallását, a fennmaradt emlékek tanúsága szerint magyarul is. Az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokból tudjuk: ha a gyónó személy nem ismeri a latin szöveget, akkor a pappal együtt népnyelven kell elmondania. A magyar nyelvű *Confiteor*nak egy rövid részlete a *Vitkovics-kódex* lelkitükrében olvasható. A Zichy család levéltárának egyik szövege a gyónási imádság távolabbi, ám az előbbi töredéknél hosszabb formáját tartalmazza. Egy 16. század közepén keletkezett ferences kéziratban fennmaradt egy magyar nyelvű feloldozási formula is.

A *Confiteor* egy változata a szentmisén nyilvánosan is elhangzott népnyelven, az áldoztatás előtt, a közgyónás alkalmával. Legkorábbi szövegét egy 1493-ban nyomtatott misekönyv kéziratos bejegyzése tartalmazza.

Az áldozást megelőző közgyónás után az Oltáriszentség kiszolgáltatását a pap magyar nyelvű imával is kísérhette, kérve Jézus Krisztust, hogy őrizze meg az áldozó lelkét az örök életre. Az Oltáriszentséghez szóló imádságoknak, az eucharisztikus imáknak papi változatai maradtak fenn. Legtöbbjük úrfelmutatáskor, áldoztatás előtt vagy áldoztatás után hangzott el.

Ismeretesek olyan imádságok is, amelyeket a pap az élőkért és a holtakért a szentmise közben magában mondott el. Ezek az úgynevezett memento-imák. Egy 1506-os domonkos misekönyvben magyar változat olvasható. Ez azért különleges, mert – ellentétben a többi imádsággal, amelyek a hívekkel való kommunikációt szolgálták – a pap magánimája volt, szerepe tehát nem indokolta az anyanyelv használatát.

A Bartók Zsófia Ágnes által hivatkozott formulák beszédes dokumentumai az alakuló magyar egyházi nyelvnek; ugyanakkor azt is mutatják, hogyan kapcsolódik az anyanyelvű kultúra az európai kereszténységhez, azaz hogyan kezdték „honosítani" a latin középkor hagyományait.

Az imádságok ismétlődő formuláihoz, felépítésükhöz képest még árnyaltabb tartalmi, szerkezeti megoldások figyelhetők meg a prédikációk esetében. Az egyes fogalmak, szakkifejezések magyarítására irányuló kíséretek amellett, hogy a lehetőségek sokféleségét mutatják, árulkodnak a középkorban elterjedt követelményrendszer, a latin ars praedicandi hazai ismeretéről és alkalmazásáról is. Ennek figyelembevételével – még ha szerény mértékben is, de – bizonyos fokú retorikai tudatosságról is beszélhetünk. Ez pedig fontos adalék az irodalmi gondolkodás történetéhez.

A retorikai dispositio körébe tartoznak *A prédikációk felosztásai: divíziók és disztinkciók* című fejezet megállapításai. A legkorábbi kapcsolódó emlék, a 13. század végéről származó *Vatikáni kódex* négy magyar szava „egy vázlat vázlata". Később ennél összetettebb példák is akadnak a prédikáció részeinek tartalmára utaló megjegyzésekre. Ilyen például a 14. században keletkezett *Gyulafehérvári sorok* három magyar nyelvű disztinkciója.

A katolikus írásértelmezés protestáns részről egyik legtöbbet támadott eszköze a négyféle értelem („quatuor sensus") taglalása. Melanchthon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Szentírásnak egyetlen értelme van, amelyet a grammatikai magyarázat tehet világossá. Mivel egyedül ez a biztos, ez képes a legnagyobb mértékben elősegíteni és megerősíteni a befogadást. Bármi, amit ezen kívül koholnak („si quid praeter hanc fingitur"), mivel bizonytalan, nem szilárdíthatja meg eléggé a megértést. Ezért tehát mindig a grammatika vagy a retorika előírásai szerint kell feltárnunk a szövegből eredő, sajátlagos értelmet. A középkori eredetű hagyomány azonban a katolikusoknál töretlen.

A négyszeres írásmagyarázat magyar elnevezéseit tekinti át *A Biblia többszintű értelmezésének megnevezései* című fejezet. A *Sermones dominicales*ben a latin szövegbe illesztve olvashatók a magyar kifejezések. A „sensus literalis" – a magyar glossza szerint a „testi értelem" – ellentéteként a „sensus allegoricust" „lelki értelemként" határozza meg a másik glossza. Ehhez hasonlítanak a Temesvári Pelbárt *Pomeri-*

*um*ának egyik példányában található bejegyzések: „historice vulgo lett dolog szerint, allegorice vulgo lelki értelem szerint". A *Guillermus-kódex* főszövegében egy különálló lista olvasható, kissé más jelentéseket megadva: „historice id est lett dolog szerint", „allegorice id est írásoknak előhozásával". Ezzel az értelmezéssel csaknem megegyeznek a *Jászói glosszák*: „Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem"; „Allegoricus sensus: példa szerint való értelem".

Középkori prédikációirodalmunkhoz kapcsolódik a szerző egyik legfontosabb felismerése. Korábban nem volt egyértelmű, hogy az *Érdy-kódex* nyomdai kézirat lett volna, ezt legfeljebb feltételezni lehetett. Bartók Zsófia Ágnes azonban a Karthauzi Névtelen előszavának „novo scribendi genere" kifejezése és annak külföldi párhuzamai alapján hihetővé teszi, hogy a Névtelen kiadásra szánta művét, így az *Érdy-kódex*ben nyomdai kéziratot tisztelhetünk. A „scribere" ilyeténképpeni értelmezése szerint az „írás" nem elméleti tevékenységet, szellemi alkotómunkát jelent, hanem a folyamat gyakorlati oldalát, a mondandó fizikai rögzítését, az adott esetben a művelet „új fajtájának" alkalmazását, azaz a kézírás helyett a nyomdai sokszorosítást. Ez erősíti azt a feltételezést, amely alapvetően más megvilágításba helyezi Beatus Rhenanus elhíresült kijelentésének (az elterjedt fordítás szerint: „a magyar nyelvet írni kezdik") tartalmát. A szövegkörnyezet és a párhuzamos források vizsgálata alapján ugyanis úgy tűnik, hogy a sokat idézett fordulat nem annyira dicsérő, mint inkább elmarasztaló: a magyar nyelvű írásbeliség megkésettségére utal.

Erősen valószínűsíthető tehát, hogy nem sokon múlt az első magyar nyelvű nyomtatvány létrejötte. Igazán sajnálhatjuk, hogy a kéziratos források mellett a 16. század elejéről nem hivatkozhatunk magyar nyelvű, nyomtatott prédikációskötetre. Ez csattanós válasz lehetne a magyar nyelvű írásbeliség hiányát hangoztató, nemzetünk kulturális színvonalát lebecsülő korabeli megjegyzésekre.

A középkori kéziratos anyag vizsgálata alapján számos példa igazolja az anyanyelvű írásbeliség jelenlétét a reformáció megjelenése előtt. A kötet eredményei magyar vonatkozásban is megerősítik, amit a nemzetközi kutatás európai vonatkozásban megállapít: a népnyelvek felértékelése, felemelkedése (die Aufwertung der Volkssprachen, the rise of the vernaculars) már a középkorban megkezdődött, éppen a latin–népnyelvű megfeleltetésekből kiindulva, eleinte párhuzamos szövegek segítségével.

Kirajzolódik a folytonosság is, a kapcsolódás a későbbi nyomtatott forrásokhoz. A műfaji egyezések felfedezését Bartók Zsófia Ágnes joggal nevezi megvilágító erejűnek.

A feldolgozott anyag fontos tanulsága – amint már utaltam rá –, hogy a 16. században még nem alakult ki az egységes hagyomány, a leírt szövegek különböző változatokban maradtak fenn, a szakterminológia „sokszínű és rugalmas" volt. Ez a szóbeliség heterogenitását tükrözi, az egység jóval később jött létre. Ennek oka Bartók Zsófia Ágnes szerint:

> „A latinul tanulók, és a latinul kevéssé tudók igényeltek volna magyar nyelvű segédanyagokat, ám nem igazán voltak olyan társaik, akik

> ellátták volna őket ilyen szövegekkel. Emellett olyan kezdeményező személyből is hiány lehetett, aki egységesíteni szerette volna a főként szóban terjedő magyar nyelvű hagyományt, és ezt a reformot írásban, mintaszövegek közrebocsájtásával akartak volna megvalósítani." (140.)

Főszövegének utolsó bekezdésében a szerző említi az egységesítés legfontosabb mozzanatait, a Karthauzi Névtelent követő eredményeket:

> „Sikertelen vállalkozása után tíz évvel a célcsoport egy része Gyöngyösi Gergely regulafordításának köszönhetően magyar nyelvű nyomtatott szöveghez jutott. Majdnem ötven évvel az Érdy-kódex lejegyzése után, 1574-ben pedig megjelent az első, a Karthauzi Névtelen célkitűzésének megfelelő műfajú magyar nyelvű szöveg, a Kulcsár György összeállításában készült posztilláskötet. A 16. század utolsó harmadában Telegdi Miklós munkájának eredményeképpen pedig már az egyszerű papok is magyar nyelvű mintabeszédeket tarthattak a kezükben." (141.)

Hozzátehetjük: a magyar nyelvű írásbeliség folyamatosan erősödött, mindinkább elszakadva a latin előképektől. Egyre többen igyekeztek anyanyelvüket – Bornemisza Péter kifejezésével – „napról-napra mind jobban és jobban […] művelni és gazdagítani". Ahhoz azonban, hogy a századokon keresztül tartó folyamatot a maga teljességében lássuk, tisztában kell lennünk a kezdetekkel is.

Ehhez járul hozzá Bartók Zsófia Ágnes rendkívül értékes és fontos könyve. Kapcsolódva Tarnai Andor, Bárczi Ildikó, Madas Edit, Horváth Iván és mások eredményeihez, kiterjedt forrásbázisra építve tovább árnyalja középkori irodalmunkra és annak továbbélésére vonatkozó ismereteinket. A latinnyelvűség–magyarnyelvűség, szóbeliség–írásbeliség kettőssége által felvetődő problémákat az információ- és olvasástörténet összefüggéseiben vizsgálva, nemzeti nyelvű irodalmunk kibontakozásához szolgál mind filológiailag, mind módszertanilag megalapozott, megfontolandó állításokkal.

Fajt Anita

A hallgatás művészete

Ötvös Péter, *Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”,* Bp.–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021 (Kulturális örökség).

Ötvös Péter kutatási eredményeit az elmúlt évtizedekben sokszor kizárólag német nyelven, nemzetközi cikkekben, a mai magyar könyvtári lehetőségekhez mérten gyakran nehezen hozzáférhető tanulmányokban publikálta: ezt a 2021-ben megjelent új kötet bibliográfiájában szereplő Ötvös-cikkek is bizonyítják, ahol a húsz tétel közül tizenhárom német nyelvű munkára utal. A kötet ugyanakkor jóval több a korábban közzétett cikkek puszta fordításainál: jól kitapintható ugyanis az eredmények össze- és újrarendezésére irányuló szerzői szándék, a szövegek átformálásának igénye.

A kötet öt tematikusan összefüggő, de szűkebb, tárgykörében és kronológiájában nem szorosan összetartozó egységből áll. Ötvös az *Előszó*ban összegzi ezeket, témáját pedig az emigráció irodalmi kifejezéseinek vizsgálatában jelöli ki: „Az otthoni fenyegetések nyomán kialakult félelmek, illetve a kényszerűen vagy éppen önként vállalt emigráció *(elbujdosás)* egyéni stratégiáinak és nyelvi kifejezéseinek vizsgálata dolgozatom fontos kérdéseit képezi.” (9.) A könyv középpontjában a primer források állnak, ezeket a szerző a legnagyobb kreativitással szólaltatja meg, maguk az elemzett szövegek pedig üdítően sokszínűek: megismerhetünk a mai fogalmaink szerint szépirodalmi műfajok mellett könyvjegyzékeket, leveleket, történeti feljegyzéseket is, de az minden esetben közös, hogy a hangsúly az irodalmi vonatkozásokra kerül. A forrásközpontúság pedig emberközeliséget is hoz magával: a tárgyalt kora újkori szerzők szinte hús-vér alakokká elevenednek a könyv lapjain.

Az első egység első alfejezete (*A tiroli példa*) a protestánsok 16. század közepi ausztriai helyzetét vázolja fel. 1564-ben, I. Ferdinánd halála után, miután fiai osztoztak a tartományokon, sajátos sokszínűség – és sokszor kaotikus hitélet – jellemezte Ausztria vallási helyzetét. Ötvös Tirol tartományára koncentrál, ahol a század közepén olyannyira elterjedtté vált az anabaptizmus irányzata, hogy megfékezésére egyházi vizitációkat rendeltek el. A fejezet középpontjába a Tiroli Ferdinánd főherceg rendelkezéseként 1569 őszén indult könyvvizsgálatok kerülnek, Ötvös három település (Rattenberg, Kitzbühel, Kufstein) esetét ismerteti a Tiroli Tartományi Levéltár vonatkozó kéziratos anyaga segítségével. Ennek különös fontosságot kölcsönöz, hogy a könyvvizsgálatok aktái egészében még kiadatlanok, Ötvös ezért is közöl hosszabb részleteket a forrásból (a főszövegben is és a függelékben

is). A könyvvizsgálók feladata az volt, hogy az adott településeken keressenek felforgató és szektás könyveket – bár, amint arra Ötvös utal, a határozatban nincsenek pontosan megjelölve, hogy melyek is ezek. A vizsgálat célja gyakorlatilag minden fellelhető könyv vizsgálata volt: a magánkönyvtárak, iskolák, gyülekezetek gyűjteményét is ellenőrizték, sőt, az írott dokumentumok mellett azt is jelenteni kellett, hogy milyen német énekek hangoznak el a prédikáció előtt és után. Ötvös a jegyzőkönyvekből hosszabb magyar fordításokat is közöl, ami a kutatástörténet számára is rendkívüli jelentőséggel bír. Monok István már többször kiemelte, hogy ez a tiroli könyvvizsgálat a korban egyedülálló volt,[1] a kutatásnak azonban mindeddig nem volt pontos képe ennek lefolyásáról – Ötvös Péter könyvéből azonban már magyar nyelven is tájékozódhatunk ennek részleteiről.

Az ezt követő *Az ausztriai menekültek első hulláma Nyugat-Magyarországon* című egység immár magyar területeken vizsgálja a 16. század utolsó harmadának olvasmánytörténeti eseményeit. Rudolf császár az 1570-es évek második felében már jóval határozottabban lépett fel a protestánsokkal szemben, ami aztán a magyar területekre is hatással volt. Ötvös elsősorban a Batthyány-birtokok változatos vallási viszonyait vizsgálja itt, ahol ezekben az évtizedekben – ahogy azt már Iványi Béla és Harald Prickler levéltári kutatásai feltárták – egyszerre voltak jelen kriptokálvinisták, nyugatról érkezett ortodox lutheránusok, flaciánusok, de unitárius térítők is.[2] Ötvös Batthyány Boldizsár felekezeti besorolhatóságának kérdésére is kitér: szkeptikus álláspontot képvisel, és azt hangsúlyozza, hogy maguknak a felekezeteknek az éles elkülönülése sem játszódott még le ekkorra. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lettek volna felekezeti ellentétek a korban (ezt alátámasztandó több példát is említ). Ötvös arra hívja fel tehát nyomatékosan a figyelmet, hogy „a nagy kiterjedésű Batthyány-birtokok vallási viszonyai a 16. században (és még a századfordulón is) *szabályozatlanok* voltak. A prédikátorok dogmatikai bizonytalanságát és a falusi gyülekezetek hitbeli tájékozódását jelentős mértékben meghatározta az első hullámban oda menekült idegen lelkészek és tanítók *(Frühexulanten)* működése." (51.) Ötvös megállapítása szerint még a 17. század folyamán is jellemző volt, hogy ezeken a többnyelvű területeken a hívők lelki gondozását sokféle területről érkezett lelkészek látták el. Egy 17. századi eleji példában közvetlenül is összeér az eddigi két

1 Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5), 14; Uő, *Könyvtári (?) problémák*, Bp., MTA KIK, 2020 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 116, új sorozat, 41), 16.

2 Harald Prickler, *Beiträge zur evangelischen Presbyterologie des 16. und 17. Jahrhunderts auf den Batthyány-Besitzungen des heutigen Südburgenlandes = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum: Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum" und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration"*, Hg. Gustav Reingrabner, Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus Burgenland, 102), 39–93; *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei*, I, *1527–1625: Iványi Béla anyaggyűjtése*, szerk. Szilasi László, tan. Mályusz Elemér, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 29/1).

fejezet: Batthyány Ferencné Poppel Éva ugyanis a vasdobrai lelkész súlyos betegsége idején a Bécs melletti protestánsok központjától, a hernalsi gyülekezettől kért segítséget az új lelkész megtalálásában, onnan pedig egy Németországból oda menekült lelkészt ajánlottak a posztra, aki Nyugat-Magyarországra is érkezett. A lelkész halála után mégsem őt, hanem egy csehországi exulánst neveztek ki a posztra, amit csak rövid ideig látott el, de utódja az erdélyi származású vasdobrai iskolamester, Martin Vietor lett. Ötvös Péter a fejezet végén kitér még a 16. századi exulánsok Németújváron (Güssing) őrzött könyveire. Itt is, de jellemzően a teljes fejezetben olyan árnyaltan ismerteti a 16. századi osztrák területek eltérő vallási viszonyait és a protestánsok helyzetét, hogy az fontos tájékozódási pontként szolgálhat minden 16. századi protestantizmussal foglalkozó kutatónak. Az olvasmánytörténeti adatokkal kapcsolatban szkepszisnek ad hangot: úgy látja, hogy a possessor személyének megállapítása mellett az, hogy miképpen kerültek a könyvek az adott gyűjteménybe, ma már nem rekonstruálható.

A második nagy fejezet (*Emigráció és visszatérés*) Illésházy István alakja köré szerveződik, Ötvös ugyanakkor nem Illésházy, hanem Melchior Khlesl kardinális, a nagyhatalmú bécsi politikus portréjával nyit. Ezt nem csak az indokolja, hogy a kiemelkedő politikai szerepet betöltő jezsuita alakja jelentőségéhez képest nem szerepel kellő súllyal a magyar kutatásokban: a cél ennél konkrétabb, hiszen később Khlesl és Illésházy személyes kapcsolatát is igyekszik feltárni. Illésházy Istvánra jellemző, hogy bár minden magyar szakos hallgató találkozik nevével a Ferendum et sperandum akrosztichonú, *Forog a szerencse, mit bízunk őbenne...* kezdetű ének attribúciójának kérdése során, irodalomtörténet-írásunknak valójában inkább a külterületén helyezkedik el, és a történész szakma mindig is nagyobb figyelemmel fordult felé. Ötvös Péter viszont egyaránt figyel a történelem- és irodalomtudomány eredményeire, és igyekszik azokat közös nevezőre hozni. A bujdosóvers szerzőségének kérdésére Ötvös is kitér, a kutatástörténet összefoglalása után rámutat az attribúció kérdéses pontjaira. Tulajdonképpen ő is azt sugallja, hogy a Régi Magyar Költők Tára (RMKT) jóvoltából rögzült Illésházy-szerzőség[3] téves irány, az elmúlt évek javaslataival kapcsolatban óvatosságra int, hiszen nincsenek újabb „forrásértékű vagy kétségtelen bizonyítékokat felmutató érveink, nincsenek olyanok, amelyek meghaladnák a feltételezéseket". (79.) Ötvös ismét az Eckhardt által bizonyító erejűnek tartott Illésházy-levelekhez fordul, és a források újbóli vizsgálatára ösztönöz. A főúr költői ambícióival kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy „gazdag és kellően feltárt hivatali és magánleveleiben nagyon kevés nyoma van azonban annak, hogy szorosabb kapcsolatban lett volna Balassi Bálinttal és (vagy) költészetével. […] Annak pedig végül semmi nyoma sincs, hogy versszerzéssel is foglalkozott volna, akár ifjabban, akár az emigráció lelkileg zaklatott hónapjaiban". (80.) Mivel Ötvöst ezek a lelkileg zaklatott, nyugtalan vívódások érdeklik, épp ezért a hiteles Illésházy-szövegek irányába tart.

3 *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 1), 80. sz.

A fejezet további részében tehát az emigrációban élő Illésházy és főként felesége kerül a középpontba, akinek ismerjük férjéhez írt leveleit, Ötvös Péter különösen, hiszen az *Adattár* 30. kötetében korábban ő adta ki azokat.[4] Ötvös itt korábbi szövegkiadásának előszavából elhagyja a filológiai és a részletes történeti tárgyalást, a leveleket kontextusba helyezi, és nem elhanyagolható az a különbség sem, hogy a szövegeket ezúttal ejtéstükröztető, de modern helyesírással tárja az olvasók elé – hiszen az *Adattár*ban még betűhű közléssel találkozhatunk. A fókuszt máshová helyezve, sokkal inkább Khlesl alakját emeli ki, akivel Pálffy Kata Prágában többször is találkozott, és akivel ura dolgairól (az ő biztatására) tanácskozott. Ötvös itt is megfontolásra ösztönöz: „Mindenképpen árnyalnunk kell tehát itt a felekezeti ellentétek okozta összeférhetetlenséget: az elfogultabb nemzetközi és a politikatörténetre érzékeny hazai szakirodalom valószínűleg eltúlozta Khlesl püspök vallás-politikájának agresszivitását". (90.)

Az utolsó alfejezetben Illésházy történeti feljegyzései kerülnek előtérbe; a későbbi nádor szerzőségének kérdése ebben az esetben is foglalkoztatta a kutatókat, de a vita itt nyugvópontra tért: Illésházy a szerző. Ötvös egy újabb lehetőséget is felvet: a kézirat többszerzős, Illésházy elsősorban összerendezte a forrásokat. Ezt bizonyítandó, egy korábban publikálatlan forrásra is felhívja a figyelmet (*acta bellica*), amely Illésházy iratai között maradt fent. Ez egy kézzel írt beszámoló az 1604-es esztergomi ostromról, nem a főúr autográfja, de az utolsó levél verzójára saját kezűleg további fontos dátumokat írt össze 1604 és 1606 közöttről. Ez tehát a történeti feljegyzések összeállításának módjáról és forrásairól sokat elárulhat számunkra, hiszen annak jellegéből is arra következtethetünk, hogy hasonló módszerrel készült. Ötvös itt mind az *acta bellica,* mind Illésházy kiegészítésének szövegeit közli, amit megtett már korábban is a szegedi *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 1988-as kötetében is.[5] Ez akkoriban elkerülte a történészek figyelmét, de hátha most frissen, eredményeit újabb szakirodalommal is kibővítve, felfigyel a szakma erre az igen fontos filológiai eredményre.

A harmadik fő fejezet, *A védelem retorikája: Egy példa* középpontjában szintén egy korábban kiadatlan kézirat áll. A német *Discurs* a szöveg öndefiníciója szerint tanácsadó irat, Ötvös meglátása szerint formája és tartalma szerint „röpirat formájú propagandisztikus vitairat" (112.), amelynek címzettje maga a császár. Benne – a kor kedvelt fogása szerint – egy a katolikusok nevében megszólaló narrátor valójában a lutheránusok védelmére kel, és a retorika széles fegyvertárát felsorakoztatva igyekszik meggyőzni a császárt arról, hogy hagyjon fel eddigi valláspolitikájával a protestánsok javára. Ötvös itt is mintaszerű szónoklattani elemzést tár elénk. A német nyelven nem tudók most sem szenvednek hátrányt a szövegelemzések során, hiszen a főszövegben idézett szövegrészeknek lábjegyzetben minden esetben megkapjuk a

4 *Pálffy Kata leveleskönyve: Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*, kiad., tan. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 30).

5 Ötvös Péter, *Illésházy István följegyzései: Acta bellica Anno 1604 et 1605,* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25 (1988), 161–167.

magyar fordításait is. A kora újkori szerző gondosan felépített szövegében öt konkrét javaslatot is tesz, amelyek (ismerve a 17. század eleji osztrák örökös tartományok valláspolitikáját) már komoly engedmények lennének a lutheránus hívők felé. Az érvelés ugyanakkor még itt sem ér véget, folytatódik egy fiktív vita pro és kontra – politikai és sokszor történeti – érveinek felsorakoztatása. Ötvös a rejtett és kevésbé rejtett utalásokból a szöveget meggyőzően datálja az 1627-es évre, tehát arra az időszakra, amikor súlyos ediktumokkal sújtották a társadalom egyes rétegeit, ami a környező magyar területekre is hatással volt: a protestáns prédikátoroknak és iskolamestereknek el kellett hagyniuk Alsó-Ausztriát, majd a nemességnek is választania kellett az áttérés vagy a kivándorlás között.

Mind a negyedik, mind az ötödik fejezet arányában és súlyában (mindkét egység több mint száz oldal) kiemelkedik a munkából, a főszereplők a 17. századi német irodalom kiemelkedő személyiségei: Martin Opitz, Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg. Mindenképp hangsúlyozni kell annak jelentőségét, hogy Opitzról, a német barokk irodalom fő figurájáról, aki 1622 és 1623 között Bethlen Gábor meghívására a gyulafehérvári iskolában is tanított, végre részletesebben lehet magyar nyelven is tájékozódni: az összehasonlító irodalomtudomány vagy a magyarországi német nyelvű irodalmak történetének kutatása szempontjából is fontos, hogy aktívabban figyeljen rá a magyar szakma is. Itt a költőkhöz köthető források állnak a középpontban, Ötvös olvasatainak újdonságát pedig az adja, hogy a magyar kutatásra korábban jellemző referenciális értelmezéseket retorikaiakkal váltja fel, és a források topikus elemeire is felhívja a figyelmet. Bármely összefoglalót, lexikont ütünk is fel, a német költő erdélyi tartózkodásával kapcsolatban mindenhol azt olvashatjuk, hogy nem érezte jól magát Erdélyben, ennek köszönhető tartózkodásának viszonylag rövid ideje. Ennek az értelmezési hagyománynak a kulcsszövege Opitz egy boroszlói barátjának, Caspar Cunradnak 1623 januárjában írt levele, amelyben azt panaszolja, hogy fizetése kevesebb lett az ígértnél, lakhatási körülményei nyomorúságosak, a herceg hazug és álságos, a múzsák itt hallgatnak, búcsújában pedig úgy ír magáról mint „legsúlyosabb betegségéből talán éppen csak megmenekült, Erdélyben élő nyomorult számkivetett" (125.), végül kéri, hogy gondoskodjon verseiről. Ötvös a kutatástörténetben először hívja fel a figyelmet arra, hogy ezek mind toposzok: a múzsák némasága, vad és barbár környezet, az udvar hazug színlelése és kisszerűsége, az erőszakos fejedelem, a súlyos betegség, és ezek mindegyike felbukkan majd erdélyi vonatkozású verseiben is. (126.)

Ötvös Gragger Róbert kutatásai nyomán arra figyelmeztet, hogy már régóta ismertek azok a források, amelyek arról tanúskodnak, milyen fontos volt Opitznak erdélyi tartózkodása során a római kori feliratok gyűjtése, és hogy ebben segítői is voltak, akikkel távozása után kapcsolatban maradt. Egy 1626-os, Bethlen által kiállított útlevélengedély azt is bizonyítja, hogy évekkel később még foglalkoztatta a visszatérés gondolata. Opitz tervei között szerepelt ennek a területnek a teljes feltérképezése és az összes felirat összegyűjtése (már címet is adott a műnek: *Dacia antiqua*). 1637-ben publikált egy előtanulmányt is, és bár a vállalkozás végül sosem valósult meg, tudományos ambíciói között mindenesetre ez az egyik legfontosabb volt.

A magyarországi kutatásokban különösen fontossá vált a kérdés, hogy Opitz pontosan milyen kapcsolatban állt Szenci Molnár Alberttel, az ugyanakkor jellemző volt, hogy a kérdéshez köthető forrásokat izoláltan vizsgálták. Ötvös szakít ezzel az eljárással, és tágabb összefüggésekben ismerteti a már sokszor olvasott, értelmezett iratokat. A „költőbarátság" forrásszerűen tulajdonképpen egyetlen levéllel adatolható: Opitz 1630-ban mély elismeréssel ír Martin Schödel pozsonyi születésű – és oda hazatért – egykori strassbourgi diáknak Szenci Molnárról és tevékenységéről (személyes kapcsolatukra ugyanakkor nem utalva). Ötvös egy új adatra hívja fel a figyelmet: bár Szenci Molnár késői, otthoni életszakaszáról nagyon keveset tudunk, az ismert, hogy 1626 nyarán hosszabb ideig Erdélyben volt, júniustól egy hónapig pedig Gyulafehérváron. Ugyanabban az évben tehát, amikorra Opitz útlevelét is kiállították, és ugyanabban a városban, ahova kapcsolatai miatt Opitz vélhetően visszatért volna, ha létrejön a tervezett utazás. Ötvös az 1630-as levéllel kapcsolatban is új megfontolásokat fogalmaz meg, amikor felhívja a figyelmet a levél retorikai beállítottságára: „Opitz nagyra tartotta Szenci Molnár tevékenységét és levelében a védelem *(vindicatio)* helyzetéből méltatta azt". (139.) Opitz levelét párhuzamba állítja Szenci Molnár 1630-ban kelt, utolsó ismert művének előszavával, annak jól ismert soraival, ahol némelyek ellene irányuló kártevő rágalmazásairól ír. Ötvös – feltételesen bár, de – lehetőségként tárgyalja, hogy Opitz rehabilitáló szavai arról tanúskodhatnak, tudomása volt ezekről a rágalmazásokról és Szenci Molnár megbántottságáról.

Ötvös ebben a fejezetben is hasznosítja az olvasmánytörténeti kutatások eredményeit, hiszen jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a német szerző írásai valójában mennyire voltak ismertek a magyar közönség köreiben, ez pedig a könyvjegyzékeken keresztül talán részben látható. A források azt mutatják, hogy az 1640–1650-es évek Sopronjában jelen vannak német nyelvű munkái, de felbukkannak kötetek Kassán, Eperjesen, a bányavárosokban: a kötetben az adatokat jól láthatóan egy jegyzékben is kézhez kapjuk. Különösen fontos adat – az egész magyarországi német barokk irodalom térnyerése miatt is –, hogy Johann Büringer 1649-ben – verseinek összegyűjtött és szerkesztett kötetében – Opitz egy tézismondatára szerez német nyelvű szonettet: „Wir redten gut Latein / Vnd wolte keiner nicht für Deutsch gescholten seyn." Nemcsak a szonettforma népnyelvű magyarországi megjelenésének lehet ez fontos pillanata, de az újféle, opitzi verselést követő újabb költészeteszmény magyarországi felbukkanásának is.

A fejezet második felében Opitz műveinek elemzésére kerül a hangsúly. Elsőként Károlyi Zsuzsanna halotti orációjára, amelyet eddig szakmánk teljesen figyelmen kívül hagyott, de Ötvös itt a szöveg példaértékű retorikai elemzésével igyekszik törleszteni az adósságot. A szöveg értékes hungarológiai elemeket is tartalmaz, mert Opitz, amint Ötvös megállapítja, a *Pannónia dicsérete* toposz jól ismert formuláit is beleszövi a szövegbe. Ötvös a latin szöveg fontosabb helyeinek magyar tartalmi fordítását is közreadja, és jegyzetekkel is ellátja a szöveget, olykor a kritikai kiadás német szerzőinek tévedéseit is javítva. Mint írja, „Opitz *Pannónia-dicsérete* mind az európai propaganda-történet, mind pedig az úgynevezett külföldi 'magyar-

ságkép' *(heterosztereotípia)* hagyományozódásának szempontjából fontos dokumentum". (158.)

Fontos szerep jut Opitz Erdélyben született írásának, a *Zlatna, avagy a lélek nyugalmáról* címűnek, amely eredetileg egy 568 soros, erdélyi vonatkozású, az antikizáló tárgyias epika műfajába illeszkedő tanköltemény (a szerző definíciója). A költeményről a magyar olvasóközönség csak lexikoncikkekből értesülhet, még részletei sincsenek magyarra lefordítva (míg románul prózai és verses fordításban is hozzáférhető). A magyar kutatás a verset eddig elsősorban forrásértékű művelődéstörténeti szövegként értelmezte, ezzel szerzőnk ismételten szakít, és a retorikai, poétikai olvasatot részesíti előnyben. Ötvös Péter biztos kézzel vezeti át az olvasót a különböző és sokszor meglehetősen eltérő – főként német kutatóktól származó – vélemények erdején, amelyek között „[e]lméletileg és történetileg is érzékeny, nem pártos és a verset nem életrajzi mozzanatokkal értelmező korszerű elemzés tulajdonképpen kevés született" (169.). A szekundér szövegek mellett nagy mennyiségben idéz a primér forrásból is, részletesen ismerteti tartalmát, és a főszövegben közölt német versrészleteknek mindig megadja a megbízható magyar prózai fordítását is. Ötvös amellett foglal állást, hogy a mű nem személyes költemény, hanem programos, Horatius-, Vergilius- és főként Ovidius-imitációkból épített, falusi életet dicsőítő tanköltemény (ebben a műfajban németül az egyik első).

Különösen izgalmas az, hogy Opitz saját szerkesztésű, igen tudatos kompozíciót tükröző kötetében (amelyből egyébként korábban megjelent költeményeinek csaknem harmadát elhagyja), úgy tűnik, Erdélynek kitüntetett szerepet szánt. Ötvös úgy látja, nem lehet véletlen, hogy a kötet nyitóversében (egy Jézus születésére szerzett himnusz, amely szomorú erdélyi életének megidézésével veszi kezdetét, és amelyben az idegenség és otthontalanság szintén hangsúlyosan van jelen) és utolsó előtti költeményében is (ez a *Midőn Erdélyből hazájába visszatért* című, ennek teljes szövegét és saját fordítását Ötvös a függelékben közli is) megjelenik Erdély, amely így Opitz költővé válásának szimbolikus helyévé emelkedik. Ez utóbbi versnek Ötvös nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a kötet kompozícióját korábban értékelő kutatások. A már a Cunrad-levélben is feltűnő, de a *Zlatná*ban is megtalálható toposzokkal (szokatlan éghajlat okozta súlyos betegség) a német költő Ötvös értelmezésében az ovidiusi hagyományhoz kívánt csatlakozni, ahol a kultúridegen táj nemcsak a szellemet, de a testet is megbetegíti. Opitz Ovidius nyomán elindult identitáskeresésének, majd a kötetben megtalált és szimbolikusan artikulált költői szerepének az erdélyi tartózkodás meghatározó kezdőszakasza volt.

A fejezet záró alfejezetében (*A magyarságképről*) úgy tűnik, mintha Ötvös új témát vezetne be, de valójában több, korábban már érintett motívumot bont ki. A magyarok heterosztereotípiáinak köréből most elsősorban az (elárult) védőbástyaszerepre figyel, ennek ismerteti kialakulását, propagandisztikus útját, majd röviden összehasonlítja a magyar és német pasquillushagyomány eltérő műfaji fejlődését. Ezután ugyanis egy, a hazai germanisztika számára ismeretlen 339 soros német (Ötvös meglátása szerint bécsi provenienciájú) pasquillus jut szerephez, amelynek teljes szövegét a függelékben is megtalálhatjuk – a forrást Ötvös az 1996-os Tarnai-em-

lékkönyvben már közölte,[6] de most új értelmezési keretbe illeszti azt. A pasquillus szerzője Győr 1594-es elestét választotta témájául, és több helyen is szól a magyarok hitszegő voltáról. Ötvös részletesen bemutatja a szöveget, és itt is megkapjuk az idézett német sorok magyar fordításait.

Ötvös ezt követően visszacsatol az Opitz-fejezetekhez: a német költő ismerte ezeket a korban elterjedt negatív sztereotípiákat a magyarok jelleméről (lásd Opitz Cunrad-levelét és a többi korábban ismertetett példát). Bár Ötvös nem mondja ki a tanulságot (erről majd később), azt hiszem, azt igyekszik sugallni, hogy a kor kijelentései a magyarok jelleméről (különösen, ha ezeket az elemeket tartalmazzák) nehezen leválaszthatók a kor kliséiről, így referenciális olvasatuk kerülendő. Ötvös itt hasonlítja aztán össze a *Zlatna* 1623-as és 1625-ös variánsainak eltéréseit, amiből az tűnik ki, hogy Opitz a második változatban erőteljesebben építi humanista önarcképét. Elhagyásai több esetben az erdélyi táj leírásait és a fejedelem, illetve az udvar (negatív) jellemzését érintették. Itt az a megfontolás fogalmazódik meg, hogy az udvarellenes kijelentések elhagyása arról tanúskodhat, hogy Opitz tervei között szerepelhetett az Erdélybe való visszatérés (emlékezzünk az 1626-os útlevélengedélyre). A fejezet végén Ötvös Opitztól egy olyan 1630-ban írt helyet idéz, ahol értelmezése szerint a költő visszautasítja a sztereotípiák használatát, ami ifjúkorában rá is jellemző volt.

Az utolsó nagy fejezetben (*Győzelmi oszlop a Duna partján*) két jelentős német barokk költő a főszereplő: Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg. Birken a német 17. század költője, teoretikusa, Ötvös jellemzésében legaktívabb, legsikeresebb irodalomszervezője és legtermékenyebb szerzője. Magyarországi kapcsolatait mégsem kutatta még gyakorlatilag senki – egyedül a *Nádasdy-Mausoleum*mal kapcsolatban születtek publikációk, elsősorban történészek tollából –, noha erre a hiányra Németh S. Katalin már 1994-ben felhívta a szakmai közönség figyelmét.[7] Ötvös elsőként Birken *Donau-Strand* című, útirajz jellegű munkáját elemzi, és ennél a szövegnél is a korábbi szempontjait érvényesíti. Dokumentált, hogy Birken sosem járt Magyarországon, a *Donau-Strand* ugyanakkor számtalan magyar vonatkozással bír, az országot érintő kijelentései tehát igazoltan másodlagosak (a mű nagyban merít Martinus Zeiler a korban népszerű hasonló munkájából) és a kor sztereotípiáit tükrözik – akárcsak Opitz esetében. Ahogy Ötvös értékel: „a 16. század közepe óta egyre erősödő német nyelvű magyarellenes kritika formuláit végig beépítette szövegébe." (230.)

Birken kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett, de Ötvöst barátai, tanítványai közül leginkább az osztrák származású Catharina Regina von Greiffenberg érdekli, akire a magyar kutatók még Birkennél is kevesebb figyelmet fordítottak. Nem

6 Ötvös Péter, *„Khomb auß Hungern her": Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből = Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 201–215.

7 Németh S. Katalin, *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai*, Magyar Könyvszemle, 110, 1. sz. (1994): 78–82.

lehet eléggé hangsúlyozni annak az adatnak a fontosságát – és nagy öröm, hogy ez az eredmény végre magyarul is hozzáférhető –, hogy a barokk kor egyik legkiemelkedőbb költőnője költővé válásának – legalábbis tanúja, saját bevallása szerint – elindítója Daniel Klesch magyarországi költő volt. Klesch 1677-ben és 1678-ban két helyütt úgy nyilatkozik ugyanis, hogy ő avatta be a tizenkilenc éves bárónőt a költészet mesterségébe; egészen pontosan a bárókisasszony tizennégy nap alatt elsajátította azt. Ha fenntartásokkal is kezeljük az adatot – Ötvös is utal rá, hogy a „kultuszteremtés legfontosabb (első) mozzanatát látjuk itt: a kisajátítást, a fennhatóság önkényes kiterjesztését" (240.) –, ez a nemzetközi kutatások számára is újdonság. Greiffenberg első tanáraként a szakirodalomban Johann Wilhelm von Stubenberg ismert (Ötvös meglátása szerint egyébként rá inkább mentorként kellene tekintenünk), de ezt ezen eredmények fényében jelentősen árnyalnunk kell, hiszen a Klesch által leírt események hét évvel Greiffenberg és Stubenberg találkozása előtt történtek. A történetnek azon részlete pedig, miszerint Klesch 1652-ban Philipp von Zesen *Deutscher Helicon*ját adományozta a bárókisasszonynak, a magyarországi német irodalom történetéhez is igen fontos adalék, hiszen Klesch Zesenhez fűződő kapcsolatát – legalábbis a poétikai elveinek ismerete szintjén – jóval korábbra datálja, mint az 1670-es évek második fele, amikortól kezdve személyes ismeretségük is ismert. Mivel Klesch ebben az időben a soproni gimnázium rektora volt, talán az sem alaptalan feltételezés, hogy a soproni diákok az 1650-es években a Zesen-féle költői elvekkel ismerkedhettek meg tanáruk jóvoltából.

Greiffenberg és Birken költői kapcsolata jól dokumentált, ez áll a fejezet hátralevő részének középpontjában. A viszonynak nem elhanyagolható poetológiai dimenziója is van: Birken és Greiffenberg levelezése számos költészetelméleti reflexiót tartalmaz már a kezdetektől (és ahogy Ötvös rámutat, a kölcsönös költői rajongás csak szorosabbra fűzte a kapcsolatukat). Birken egy harmincoldalas bevezetővel látta el az ekkor már bárónő 1662-ban megjelent szonettgyűjteményét, ezt Ötvös ismerteti, és számos részletét le is fordítja: a 17. századi barokk poétikafelfogás fontos elméleti szövege ez, ráadásul tulajdonképpen az első alkalom, hogy Birken ilyen szisztematikusan nyilatkozik nézeteiről. Óriási hiányt pótol Ötvös, amikor ezt magyar nyelven is hozzáférhetővé teszi: Bán Imre barokk-kötete óta ugyanis alig született ilyen jellegű 17. századi szövegnek magyar fordítása. A Birken (és Greiffenberg) által preferált poétika inspirált, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a felékesítés (elocutio) elválaszthatatlan az isteni inspirációtól, ez „a költészet szakrális ontológiája" (246.). Ez a nézet magyarországi német szövegeink értelmezéséhez is fontos kulcsot adhat, hiszen ismert, hogy magyar költőink milyen szoros szellemi, poétikai kapcsolatban álltak birodalmi költőtársaikkal.

Birken és Greiffenberg barátságának volt egy magyarországi vonatkozásokban igen jelentős fázisa: a korban nagy felháborodást keltett a bárónő és nagybátyja – és egyben gyámja – házassága, amelyet bár végül a bayreuthi őrgróf törvényesített, sokak szemében továbbra is elfogadhatatlan maradt. Ezek közé tartozott a soproni lelkész, Christoph Sowitsch, aki addig ellátta Sopronban a bárónő lelki gondozását. A lelkészhez maga Greiffenberg egy apológiával fordult, ami elutasításra talált,

ezután Birken vette magára a védő feladatát, és egy tekintélyes, 42 pontba foglalt választ készített Sowitschnak. A levél – bár a nemzetközi kutatás már évtizedek óta ismeri – eddig teljesen elkerülte a magyar szakemberek figyelmét, ezért azzal, hogy Ötvös részletesen ismerteti tartalmát, és több részletét is lefordítja, szakmánk egy nagy adósságát rója le.

A fejezet (és így a könyv) végén Ötvöst egyre inkább a két költő idővel bekövetkezett elhallgatása inspirálja, amelyre gyakran maguk is reflektálnak: aktív levelezésük megritkul, egyre gyakrabban panaszkodnak arról, hogy elvesztették a szavak feletti uralmat. Ötvöst az izgatja, hogy „milyen közel van egymáshoz a korszerűnek vélt, keresett egyéni retorikai ötletekkel kimunkált artisztikus (művészi) próza és az elhallgatás". (289.) Végül egy „irritálóan rejtélyes Greiffenberg-vers" kerül a középpontba, amelyet már ismerhetünk Ötvös egy korábbi társszerzős tanulmányából, de azt hiszem, még mindig nem kapta meg az őt megillető figyelmet. Itt most Ötvös részletesebben, a teljes történeti és poétikai kontextust felvázolva foglalkozik vele. 1669-ben a költőnő egy szonettet készített a két kitűnő költő, Georg Philipp Harsdörffer és Sigmund von Birken halálára, tizenkét évvel Birken halála előtt, aki ekkor még jó egészségnek örvend. A jelenségre a német szakirodalom eddig nem tudott megnyugtató magyarázatot adni. A megoldásra végül magyar kutatók jöttek rá, Ötvös itt Szilasi László véleményét idézi egyetértően, aki a költemény műfajválasztásának okát abban látta, hogy „[g]yászversben laudálhatunk a leginkább argumentálatlanul" (316.).[8] Azt már Ötvös teszi hozzá, hogy a szöveg reakció lehet Birkennek ugyanebben az évben befejezett Sopronba küldött apológiájára, amelynek meghálálására Greiffenbergnek már nem voltak szavai, keresett hát egy műfajt, amelyben korlátlanul dicsőíthette barátját, mesterét. Ötvös Greiffenberg egyéb gyászverseit is bevonja a vizsgálódásba, ezek között egy szonettet sem találunk, és egyéb gyászversei – szemben ezzel – egymással és a halotti prédikációkkal mutatnak szoros műfaji rokonságot.

Ötvös Péter kötete a kora újkori forrásokat izgalmasan tárja az olvasók elé, értelmezései mindig magas színvonalú értekező prózában fogalmazódnak meg. Bár elemzései alapvetően német nyelvű forrásokon alapulnak, mindig megadja a kulcsszövegek fordítását is, így a német és magyar irodalom találkozásának emlékeit a szélesebb olvasóközönség felé is közvetíti. A kötet felépítésére jellemző, hogy a fejezetek, alfejezetek arányaiban rövid egységeket alkotnak, figyelmet fenntartó epizódokra tagolva ezzel az anyagot. A szerkezet a legkisebb részletekig átgondolt, és az egységet nem paratextusok, hanem maguk az egymásra következő fejezetek teremtik meg, amelyek mind egyetlen nagy téma körül forognak: az otthontalanság motívuma körül. De nemcsak a tematika a kohézió motorja, hanem a szemléletmód is, ugyanis Ötvös Péter végig kitart meggyőződése mellett, hogy a kora újkori szövegek igazán retorikai elemzésekkel nyithatók meg.

8 Az idézett cikk: Balázs-Hajdu Péter, Ötvös Péter, Szilasi László, *Anüté: Élőt gyászversben dicsőíteni: egy irritálóan rejtélyes Greiffenberg-szövegről*, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, 30 (2011), 18–33, 25.

Ötvös Péter az elhallgatott mondatok mestere; hallgatójaként, tanítványaként hamar rájön az ember, hogy ritkán fog tőle befejezett, kijelentő mondatokat hallani. 2006-os köszöntő kötetében szegedi kollégái így jellemezték az „ötvöspéteri" módszert: „a mérlegelő szelídség és a szkeptikus hezitálásra biztatás álorcájába bújt, kérlelhetetlen szigor. Olyan luxusbejáratú verem ez, amibe mindenki, aki a közelébe kerül, mosolyogva (van, aki vigyorogva vagy a mester aktuális adomáján röhögve) belesétál."[9] Ebbe az „ötvöspéteri" csapdába a könyv olvasói is gyanútlanul belesétálnak majd. Több fejezet végén a szöveg ott ér véget, a szerző ott hallgat el, ahol konvencionálisan a tanulság, konklúzió szerepelne, ahol megkapnánk a felvetett kérdésekre a választ. A módszer ugyanakkor szándékolt: a veremben találjuk magunkat. Hogy csak egy példát említsek: a rejtett utalások közé tartozik a címlapon szereplő rézmetszet is, David Frölich *Cynosura peregrinantium* című utazáselméleti munkájából kölcsönzött allegória a sors forgandóságáról. Erre sehol sem történik explicit utalás, de a könyv valamennyi szereplőjét az otthontalanság, számkivetettség köti össze, és a forgandó szerencse valamennyiük életének fontos kormányzója volt. Ötvös Péter kötete annak, aki nem volt tanítványa, azért lehet különleges élmény, mert belekóstolhat abba, hogy milyen szerencséje volt annak, aki tanítványa lehetett. Aki pedig volt már ebben a csapdában, örömmel fog újra, mosolyogva, vigyorogva, röhögve belesétálni.

9 *Ötvös Péter Festschrift*, szerk. Font Zsuzsa, Keserű Gizella, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 30 (2006), 3.

Owaimer Oliver

Húsz év múlva

Szilágyi Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”,* Bp., Reciti, 2021 (Vitae, 3).

Szilágyi Márton először 1989-ben, még magyar–történelem szakos hallgatóként publikált rövid dolgozatot Lisznyai Kálmánról az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben.[1] Jóval később, további Lisznyairól szóló írások megjelenése után, 2001-ben adta közre 148 oldalas, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai* című tanulmányát, mely a magyar társadalomtörténet keretein belül, filológiai módszerekkel és mikrotörténeti léptékkel igyekezett újraértelmezni az elfeledett költő pályáját.[2] Mint tudjuk, a kísérlet kifejezetten eredményes volt, a szakmai közvélemény lelkesedéssel fogadta, s azóta a Bach-korszak irodalomtörténetével foglalkozó szakirodalom egyik alapmunkájává vált. A Reciti gondozásában megjelent kötet a korábbi füzetecske átírt, kibővített, immáron 266 oldalas változata. Felmerül a kérdés, hogy vajon húsz év után milyen hozadéka lehet egy átdolgozott, második kiadásnak. És mit tehet a kritikus, akinek egy már bizonyított, az idő próbáját kiálló, sikeresnek bizonyuló, bár némileg módosított koncepciót kell mérlegre tennie? Reményeim szerint e sajátos helyzetből talán előnyt is kovácsolhatunk, s az első kötet és annak korabeli kritikai fogadtatása (illetőleg az abból kirajzolódó befogadói horizontok jelennel való ütköztetése) termékeny szemléleti távlatot kínálhat Szilágyi Márton régi-új könyvének vizsgálatához. Magyarán annak kívánunk utánajárni, hogy miként közelítették (és írták) meg húsz évvel ezelőtt, s miként értelmezhető (és írható meg) napjainkban Lisznyai Kálmán különös életpályája.

Úgy tűnik, a 2001-es biográfia mindenekelőtt a kanonikus és esztétikai szempontokat mellőző témaválasztás tekintetében volt revelatív a korabeli (szélesebb) olvasóközönség számára; legalábbis a szűkebb szakmai vagy ismeretterjesztőbb igényű recenziók alapján arra következtethetünk, hogy a kötet egyik primér hozadéka Lisznyai irodalomtörténeti emlékezetbe való beemelése volt: „Vajon hányan tudják a mai »művelt középosztályból«, az irodalmi közéletből, ki is volt, vagy még inkább: milyen is volt az a költő, aki magát széles jókedvében, a természetadta

1 Szilágyi Márton, *Lisznyai Kálmán és a regionális népi műveltségek romantikus képe a XIX. század közepén*, ItK, 93(1989), 592–596.

2 Szilágyi Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti füzetek, 149).

költészet esztétikájának képviseletében a »madarak pajtásának« merte elnevezni, s aki hajdanában, százötven évvel ezelőtt oly széles népszerűségnek örvendhetett, amilyenre magyar költő azóta is legfeljebb csak álmaiban vágyhatott?" – nyitotta Margócsy István a kötetről szóló írását az *Élet és Irodalom*ban.[3] Lisznyai ugyan 2021-re sem emelkedett a kánon élvonalába (s erre Szilágyi Márton sem törekedett), ám a mikrotörténeti életrajznak köszönhetően mostanra ismeretlen szerzőnek sem tekinthető a korszak iránt érdeklődők körében. Szilágyi nem csak egy kétségkívül izgalmas, ambivalens személyiséget, a maga korában felettébb népszerű, országos költői turnékat tartó, majd Petőfi-epigonként elkönyvelt és elfeledett szerzőt mutatott be olvasóinak. A költő személyiségének társadalmi (kor)jelenségként való „felfedezésében" lényeges mozzanatnak tartom, hogy sikerült egy abszolút kanonikus alkotásnak, Arany János *A walesi bárdok* című balladájának keletkezéstörténetéhez is hozzákapcsolni a Bach-korszakban Ferenc Józsefhez üdvözlő költeményt író, alkoholizmusa és csapodár életvitele miatt állandó anyagi zavarokkal küzdő művész életpályáját.[4] Ugyan Lisznyai alakjának és viszontagságos életének újdonságereje csökkent mára, mindenképpen többletértékkel bír, hogy az új könyv – néhol a korábbi bírálatok hatására[5] – tárgyi-ténybeli szempontból jóval adatgazdagabb, aprólékosabb és pontosabb lett. Szilágyi nemcsak a szakirodalmi apparátust bővítette ki frissebb kutatásokkal, hanem számos életrajzi epizódot pontosított s járt körül részletesebben, legyen szó például a Petőfivel egyidős székely-palóc költő születési adatairól, az 1839-es (eddig észrevétlen) pályakezdésének körülményeiről, egy barátjától „kölcsönkért" s egy kormánylapban saját neve alatt közölt (példa nélküli) prózaközléséről, az országos körutakon tartott írói estek, úgynevezett „dalidók" részleteiről, vagy akár az alkoholbeteg művész utolsó – a frissen megalakuló Írói Segélyegylet által finanszírozott – gräfenbergi gyógykúrájáról.

Lisznyai történelmi személyiségként való „rekanonizációjához" köthető még egy teljesen új, Lisznyai irodalmi hagyományban való megjelenítéseit vizsgáló (némi szövegergonómiai aránytalanságot mutató) fejezet, mely a költő alakját Krúdy Gyula *Ál-Petőfi* című regényében Petőfi életének és halálának tanújaként, Nagy András

3 Margócsy István, *Madarak pajtása: Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán*, Élet és Irodalom, 2001. okt. 26., 22.

4 Noha a szerző beépítette eredményét a Lisznyai-életrajzba, e fejlemény jóval korábbi volt, nem pusztán a kismonográfia gyümölcse. Szilágyi Márton, *Edvárd király, angol király... Arany János és Lisznyai Kálmán*, Tekintet, 3(1990), 6. sz., 113–118. A tanulmány későbbi hatásáról: Tarjányi Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013, 260; Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 294; Hász-Fehér Katalin, *„...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...": Arany János és a filológiai perspektíva*, Bp., Kortárs, 2019, 155–207.

5 Elsősorban kettő írás említendő: Margócsy István Krúdy Gyula *Ál-Petőfi* című regényére mint a Lisznyai-reprezentációk egyik meghatározó darabjára hívta fel a figyelmet, melynek Szilágyi egy rövid alfejezetet is szentel az új könyvben; Andor Csaba pedig Lisznyai születési körülményeire, illetve néhány Madách Imrére vonatkozó állítást kérdőjelezett meg. (A kifogásolt Madách-adalékokon a szerző nem módosított.) Margócsy, *i. m.*; Andor Csaba, *Szilágyi Márton Lisznyai-kismonográfiájáról = IX. Madách Szimpózium*, szerk. Bene Kálmán, Bp.–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2002 (Madách Könyvtár: Új Folyam, 27), 218–233.

Toron, 1867 című elbeszélésében egy 1956-os sorstragédia parabolájaként, illetve Bán Zoltán András *Kísértet-csárdás* című drámájában egy szélsőségesen karikírozott bohém művész paródiájaként látja megelevenedni. A kötet egy ponton utal rá, de talán ebbe a fejezetbe is illeszkedett volna (az egyébként olykor Lisznyai dalidókörútjaiban is segédkező, szintén Vahot Imre köréhez tartozó) Szokoly Viktor *Regényes rajzok Petőfi ifjukori éveiből* (1859) című fikciós életrajza, melynek érdekessége, hogy a bohém költőt még Lisznyai életében ábrázolta, mint a pályakezdő, még be nem futott Petőfinek Pozsonyban segítséget nyújtó, őt az irodalmi életbe bevezető, nyíltszívű barátot. A kisregény Lisznyait megjelenítő fejezete történetileg egészen hiteles, s Gyulai Pál is hasonló jelenetet vázolt fel a maga 1854-ben írott tudományos életrajzában. Azonban Szokoly műve a kialakulóban lévő Petőfi-emlékezet szempontjából is érdekes lehet, ugyanis ráirányítja a figyelmet azokra a – a könyv másik főszereplőjére, Vahot Imrére különösen jellemző – kisajátítási törekvésekre, melyek a költő emlékéből szimbolikus és anyagi tőkét igyekeztek kovácsolni, s melyeket Arany János és köre meglehetősen rossz szemmel figyelt. Lévay József például igencsak indulatosan nyilatkozott, amikor 1852 októberében Szelestey László *Lisznyai barátunk* című költeménye megjelent a *Hölgyfutár*ban:

> „Brrr! Azok az ujdondászok! azok a borzas haju, megöregedett fiatal pofák! Művészek, poéták és nagy emberek! Undorom, ha rájok gondolok. Pedig most van ott az élet javában, most! Elfoglalták a Hölgyfutár egész birodalmat és uralkodnak szörnyűképen való boldogságban. Ujjongatnak, dulakodnak, bogároznak, mint egy harmadfű borju, mely farkához rug, elkezd loholni s bőg és fosik egyszerre s ki tudja nem hiszi-e, hogy loholása repülés, hogy bőgése éneklés! Hallottad-e hirét, miképen canonizálták Lisznyait a Hölgyf[utár]ban? Rettenetes haragudnál velem te is, ha volna kire és miért. Az ünnepelt költők már ma csak ugy könnyedén kelnek tökmagról. »Lisznyait annyira respektálta Petőfi, hogy költeményeit gyakran bocsatá bírálata alá.« Petőfi biráltatta magát Lisznyaival!!! Oh minden égnek mindenistenségi!! De hagyjuk el. bolonduljanak meg még jobban; aztán pukkadjanak meg! szivesen kívánom."[6]

Érdemes volna alaposabban megvizsgálni, hogy ezek a Petőfi emlékezetét kamatoztatni próbáló kísérletek (ide értve a nagyszámú, 1850-es évekbeli Petőfi-emlékverset is) mennyiben voltak eredményesek, illetőleg hogy mennyiben járultak hozzá a Gyulai által kanonizációs stratégiaként működtetett „Petőfi-epigon" minősítés kialakulásához és elterjedéséhez.

6 Lévay József Arany Jánosnak, Miskolc, 1852. október 13. = Arany János *Levelezése,* II, *(1852–1856)*, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 103; jegyzetek: 845–846.

Idézzük Jászberényi József 2002-es kritikájának azon részletét, mely a szerző (új)filológiai elkötelezettségét méltatja, a szövegkritikai munkát elhanyagolókat s a „pozitivista" irodalomtörténészeket egyaránt elmarasztalva: „Ezzel a [filológiai] törekvéssel – azt kell mondjam, sajnos – megint kevésbé járt úton halad. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján hazánkba is eljutott elméleti iskolák munkái ugyanis sok kutatóban kettéválasztották az irodalom alaktani-hatástörténeti vizsgálatát a filológiai vizsgálatoktól."[7] Napjainkban – megítélésem szerint – kevéssé jellemzőek ezek a korábban lappangó vagy nyílt, a filológiai módszertant valamiféle hermeneutikai műveleteket nélkülöző segédtudományként azonosító hiedelmek: konferenciák és tanulmánykötetek, új szemléletű, kísérleti kritikai kiadások sora igazolja a filológiai munka hazai megújulását és presztízsemelkedését. S ahogy azt Jászberényi írása is jelzi, e „rehabilitációs" folyamathoz Szilágyi munkássága (s 2001-es Lisznyai-könyve) is hozzájárult.[8] Sőt, az új biográfia létrejöttét *részben* éppen a kibővített filológiai apparátus indokolja: vagyis, hogy a mára napról napra bővülő digitális folyóirat- és könyvadatbázisoknak köszönhetően precízebben, gazdagabban és mélyrehatóbban sikerült adatolni Lisznyai irodalmi pályafutását és életrajzát. Az akkurátus forráskezelést példázza Lisznyai Kálmán *Hölgyfutár*ban közölt verspublikációinak – a függelékben olvasható – jegyzéke is.

Török Zsuzsa korabeli kritikája figyelmeztet, hogy a mikrotörténeti megközelítés a 2001-es biográfia megjelenésekor már nem volt teljesen ismeretlen a hazai irodalomtörténet-írás számára,[9] a korabeli recepció mégis újdonságként érzékelte a kismonográfia társadalomtörténeti érzékenységű eszköztárát, mely valamiképpen az életrajzírás lehetőségeit értékelte újra azáltal, hogy hősét a 18–19. században átalakuló társadalmi intézményrendszer feltételeire reagáló egyéni mentalitás dimenziójában képzelte el.[10] Ugyanakkor éppen Szilágyi könyvének módszertani-terminológiai tudatosságát érték a legsarkosabb bírálatok is, melyek mára legalább annyira tükrözik az 1990–2000-es évek irodalomtörténet-írásának elméleti beállítódását, „felzárkózásigényét" és identitáskereséseit, mint amennyire korábban az életrajzkísérlet esetleges hiányosságaira világítottak rá.[11] Szegedy-Maszák Mihály például a következőképpen összegezte a Lisznyai-tanulmányról megfogalmazott módszertani jellegű kifogásait:

7 Jászberényi József, *Egy „literat" viszontagságai: Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Alföld, 53(2002), 5. sz., 106.

8 A gyakorlati példával szolgáló Kármán Józsefről, Lisznyairól, Csokonairól, Aranyról szóló könyvein túlmutató, kifejezetten elméleti-módszertani igényű felvetéseiről lásd például Szilágyi Márton, *Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció: Klasszikus módszertudat és új kihívások között*, Helikon, 46(2000), 564–572; Uő, *Textológia, filológia, értelmezés = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. Czifra Mariann, Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 15–25.

9 Török Zsuzsa, *Néhány szóban*, Lk.k.t. [A kolozsvári Láthatatlan Kollégium negyedéves irodalmi folyóirata], 13. sz., 4(2003), nyár, 68–70.

10 Vö. Berki Timea, *Lisznyai Kálmán: A költő és a társadalomtörténet*, Uo., 63–65.

11 Például Gagyi Ágnes, *Az elméleti nyelv működése*, Uo., 66–68.

> „A magyar irodalomtörténet-írásnak egyik fő gyengesége abban rejlik, hogy nem elég alaposan vesszük szemügyre külföldi irányzatok elméleti alapvetését. Még az is előfordul, hogy valamely magyar irodalomtörténeti munka inkább csak ürügyként hivatkozik nemzetközi irányzatra; lényegében a régi múltra visszatekintő magyar hagyomány folytatására vállalkozik."[12]

Talán az említett kritikáktól sem függetlenül, Szilágyi Márton a kötet terminológiáját is újragondolta: ellentmondásos volt például, hogy míg a 2001-es könyv címe *társadalomtörténeti tanulságokat* ígért, addig a kötet előszava *mikrotörténeti* módszertan mellett érvelt, a két terminust szinte szinonimaként használva. Ezt a terminológiai bizonytalanságot a szerző már korábban tisztázta a hasonló megközelítésű, 2014-es Csokonai-monográfiájában, így az új kiadás módszertani csiszolódásainak nyomai már csak a személyes hangvételű előszóban és a megváltoztatott címben figyelhetők meg.

„[L]egalább annyira szó van ebben a könyvben Petőfiről is, mint amennyire Lisznyairól" – fogalmaz kissé sarkosan Török Zsuzsa egykori írásában,[13] rámutatva ezzel a könyv egyik legizgalmasabb fejleményére. A kultúra és a kapitalizmus összefüggéseiről való tudásunkat önmagában is jelentősen árnyalta, hogy Szilágyi kontrollanyagnak ajánlotta korábbi Lisznyai-biográfiáját, melynek egyik kiemelkedő pontja az az (immár igencsak kibővített) bravúros fejezet volt, amely Petőfi életvitelével összevetve elemezte Lisznyai kettős (nemesi-vármegyei és pesti-polgári) erőtérben formálódó társadalmi szerepmintáit. Nem véletlen, hogy e holisztikusabb, nemzedéki szempontú megközelítésmód érvényesül Szilágyi néhány későbbi, például a Tízek Társasága tagjainak pályakezdését elemző írásában is.[14] Az új biográfiában tovább erősödött az irodalom gazdasági háttere iránti érdeklődés, melyet a Margócsy István híres Petőfi-tanulmányát parafrazeáló alcím is jelez. Az ezredforduló körüli fogadtatás az 1840-es években kitalált, s 1858 és 1863 között megszervezett írói esteket rekonstruáló fejezetet elsősorban a szabadságharc utáni évek ízlésvilágára, látens esztétikai normakészletére rávilágító közönségszociológiai, esetleg „kultusztörténeti" tanulmányként értékelte, ám ahogyan azt a megváltoztatott fejezetcím is mutatja, Szilágyi jelentősen átalakította ezt a részt, s fókuszát az estek főszereplőjéről (Lisznyairól) azok szellemi atyjára és megszervezőjére, Va-

12 Szegedy-Maszák Mihály, *Irodalomtörténeti elképzelések a* New Literary History *című folyóiratban = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomtörténeti tanulmányok*, szerk. Veres András, Bp., Gondolat, 2004, 215–231, 218. – E recenzió kereteit értelemszerűen szétfeszítené, érdekes volna azonban e meglátásokat Dávidházi Péternek a 2004-ben (Szegedy-Maszák írásával egy időben) megjelent Toldy-monográfiájának utolsó fejezetében megfogalmazott szemléletével összehasonlítani. Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika, 1).

13 Török, *i. m.*, 68.

14 Szilágyi Márton, *Utak az első publikációhoz: Az 1840-es évek irodalmi nemzedékének pályakezdése = Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet*, szerk. Radnai Dániel Szabolcs, Rétfalvi P. Zsófia, Szolnoki Anna, Pécs, Verso, 2021, 67–90 (Verso könyv).

hot Imrére helyezte át. Ezáltal az olvasók és szerzők érintkezési szokásrendje s a korabeli közönség ízlésvilága mellett az irodalmi pohárünnepek gazdasági vonatkozásai is előtérbe kerülnek. Tehát a dalidók inkább a manapság virágzó irodalmi kapitalizmuskutatások irányából látszanak termékeny vizsgálódási területnek: „A 19. század közepének legérdekesebb, törhetetlen kedélyű, mindig újrakezdésre képes magyarországi médiavállalkozója [t. i. Vahot Imre – O. O.] ugyanis vigyázott arra, hogy azért neki magának is legyen haszna az irodalomból." (193.) (Kár, hogy az irodalmi találkozók technikai részleteire, tartalmi lebonyolítására, üzleti-menedzseri vonatkozásaira összpontosító rekonstrukciójából kimaradtak Szana Tamás és Bányai Elemér előző kiadásban még olvasható, a borittas estek emelkedett hangulatát érzékletesen megidéző visszaemlékezései.) Megjegyzendő, hogy az alcímbe emelt parafrázis ellenére Szilágyi mintha a Margócsy István-féle „irodalmi gépezet" metaforát is átértékelné: a Vahot Imre felé billenő hangsúlyeltolódásokkal udvarias korrekciókat is végrehajt a széles körben elterjedt, az 1840-es évek irodalomgazdaságát Petőfi szempontjából leíró (emiatt – ahogy azt egyik recenzense megjegyezte – kissé leszűkített és túlhajtott)[15] koncepción.

A korabeli recenziókban gyakran megjelenő dicséret, hogy Szilágyi mikrotörténeti érdeklődése ellenére nem mellőzi a történeti-poétikai és kritikatörténeti szempontokat sem. Laczházi Gyula szerint például Lisznyai epigonságának (nem minden előzmény nélküli)[16] átértékelése a könyv egyik fontos eredménye: „Habár nem ezek a [poétikai] megfigyelések alkotják a könyv gerincét, a szerző e téren is mond újat. Cáfolja például azt a nézetet, hogy Lisznyai Petőfi-epigon, mint azt az irodalomtörténet állítja."[17] Megítélésem szerint a kötet ezen értéke egy cseppet sem inflálódott, sőt példaként szolgálhat a 19. századi irodalom gazdasági és társadalmi alakulásai iránt egyre élénkebben érdeklődő kortárs kutatások számára, méghozzá abban, hogy a kontextualizáló megközelítés mellett megőrizzék esztétikai szempontú érdeklődésüket, s hogy az alapvetően *irodalom*történeti vizsgálatok ne váljanak speciális érdeklődésű társadalom- és mentalitástörténeti munkákká. Szilágyi az új kötetben – a pajzán részletektől sem mentes *Palóc dalok* (1851) című sikerkötet vizsgálatán túl – külön fejezetet szentel a *Hölgyfutár* állandó szerzőjévé váló költő egyre kevesebb műgonddal megalkotott könyveinek is. A teljesség kedvéért említendő, hogy az új kiadás alkalmat adhatott volna arra, hogy esetleg Eisemann György Lisznyai poétikáját hangköltészetként értelmező koncepciójával is számot vessen a szerző.[18]

Szilágyi Márton könyvészeti tekintetben is igényes, értékes illusztrációmellékkel gazdagított monográfiája úgy mutatja be nekünk Lisznyai Kálmán rendkívüli,

15 Vö. Milbacher Róbert, *Egy sikeres kísérlet tanulságairól és várható következményeiről* (*Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet)*, Jelenkor, 43(2000), 1260–1270.

16 Vö. Szajbély Mihály, *„Most mód nélkül józan világ van": Ellenérzések a lírával szemben 1849 után* = Sz. M., *Álmok álmodói: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1997, 47–66.

17 Laczházi Gyula, *Biográfia Lisznyai Kálmánról*, Palócföld, 48(2002), 124–127.

18 Eisemann György, *Az epigonizmus természetrajzához*, Irodalmi Jelen – művészeti portál, 2019. június 11., https://irodalmijelen.hu/2019-jun-11-1210/epigonizmus-termeszetrajzahoz.

tragikomikus, talán kissé groteszk sorsát és irodalmi pályáját, hogy közben rengeteg egyéb érdekességgel szolgál, hiszen rajta keresztül megfigyelhetők a 19. század társadalmi szereplehetőségei, egyéb mentalitástörténeti vonatkozásai, irodalomgazdasági összefüggései, sajtótörténeti folyamatai, kritikatörténeti és ízlésszociológiai jellegzetességei, emlékezettörténeti tanulságai. Összefoglalásképpen elmondható, hogy az új, javított kiadás átfogó koncepciója – noha két új fejezettel is kiegészült – nem változott szembeötlően; az elkészítése mégis indokolt volt, s nem csak a kötet újra (online is) elérhetővé tételét szolgálta. Egyrészt a kötet életrajzi tényanyaga (a költő születésétől a pályakezdésén át a haláláig) lényeges adatokkal és pontosításokkal bővült, másrészt a forrásbázisa jelentősen gyarapodott főképp az Arcanum adatbázisának köszönhetően; harmadrészt pedig a közelítésmódja is fókuszáltabb lett az irodalomgazdasági érdeklődés markánsabb érvényesülése által. Emellett azt is látnunk kell, hogy az új változat már olyan megváltozott, társadalomtörténeti aspektusokra fogékonyabb tudományos közegbe érkezett, melyet – többek között – éppen Szilágyi Márton korábbi biográfiája, illetve más, hasonló szemléletű munkái formáltak át az elmúlt húsz évben, s amelyet most ez a javított-bővített kötet is számos eredménnyel gazdagít.

Havasréti József

„Aranykor" és „kisiklás": Klaniczay Tibor és a Rebakucs öröksége

Ács Pál, Székely Júlia, *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról,* Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések).

1. Bevezető

A *Reneszánsz reneszánsza* kötet rendkívül ambiciózus tudományos vállalkozás: az Ács Pál és Székely Júlia által készített, majd sajtó alá rendezett harmincöt interjút, valamint két rövid emlékező szöveget (Ritoókné Szalay Ágnes, illetve Sántha Teréz tollából) tartalmazó, gondosan jegyzetelt, névmutatóval, illetve értékes fotóillusztrációkkal is ellátott könyv a magyar irodalomtörténet-írás egyik meghatározó fejezetének összetett képét nyújtja. A középpontban Klaniczay Tibor alakja és életműve helyezkedik el, melyhez kapcsolódva egyfelől a hazai reneszánsz- és barokk-kutatás műhelytitkairól, másfelől e kutatások intézményesülésének, kutatói hálózatba szerveződésének részleteiről értesülhetünk. Klaniczay pályaképét a kötet ürügyén nem szeretném áttekinteni, az egyes beszélgetések, valamint a Klaniczay Tiborról készült megemlékezések tartalmazzák azt. Szellemi kisugárzása, nagy témái (Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, a korszakképzés problémái, a manierizmuskutatás, az akadémiai mozgalom stb.), intézményépítő törekvései erősen meghatározták azt a több évtizedes korszakot, melyet Ács Pál és Székely Júlia az interjúk segítségével faggat. E korszakot érthetjük tágabban: mondjuk 1954-től (amikor Klaniczay első Zrínyi-monográfiája megjelent) napjainkig; vagy szűkebben: az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának (továbbiakban: Rebakucs) történetét értve ezalatt.[1] 1969 áprilisában kezdődtek el a később legendássá vált szerdai felolvasóülések (119, Sántha Teréz), maguk a kötet szerkesztői pedig az 1970 (a sárospataki manierizmuskonferencia) és 1992 (Klaniczay Tibor halála) közötti időszakban jelölik meg a könyvükben áttekintett események időbeli fesztávját. Többszörös fénytörésben látjuk a dolgokat: a személyes emlékek mellett egyrészt a tudományos eredmények, másrészt az akkori időket jellemző kultúrpolitikai kontextusok jelennek meg az elmondottakban.

1 Az 1969-ben megalakult Reneszánsz-kutató Csoport 1970-től működik Reneszánsz Osztályként. Klaniczay Tibor 1973 és 1992 között vezette az osztályt. Az osztályhoz tartozó kutatók, illetve a velük együttműködő informális kutatói hálózat népszerű nemhivatalos neve a Rebakucs (értsd: „Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport").

Klaniczay Tibor (ambícióinak, tekintélyének, személyes kisugárzásának és persze képességeinek köszönhetően) nagyon eredményesen kapcsolta be a nyugat-európai tudományos körökbe a hazai reneszánszkutatást. „Klaniczaynak nyilvánvalóan messzemenő személyes szerepe volt mind a nemzetközi színvonallal való összemérhetőséget kiküzdő szemléleti, módszertani, intézményes és technológiai változásokban, mind a nagy tematizáló erejű fogalmaknak a vizsgálódás egy-egy centrumpontjaként való megnevezésében, a konferenciák tárgyköreinek ilyetén kijelölésében."[2] Céljai többfélék voltak: a régimagyar irodalomtörténet-írás nemzetközi rangra emelése, a magyar reneszánsz európai jelentőségének nemzetközi elismertetése, továbbá (mint erre a kötet interjúi rámutatnak) azon törekvése, hogy a keze alatt működő kutatókat kiragadja az államszocialista akadémiai élet szűkös viszonyai közül, és a nyugati tudományos mércékkel kompatibilis teljesítmények létrehozására serkentse őket. Hatvanas években kiadott írásai tanúsítják, hogy mennyire foglalkoztatta – talán nyomasztotta is – egyrészt a magyar irodalomtudomány nemzetközi elszigeteltsége, illetve nemzeti bezárkózása, másrészt az a tudat, hogy Nyugaton a kelet-európai térség (benne Magyarország) kultúráját csupán a nyugati műveltség valamiféle gyarmatosított külterületének tekintik.[3] Tudományszervező munkásságának középpontjában e két hátráltató tényező meghaladása állt. „A magyar irodalom értékeit, izgalmas kérdéseit akkor tudjuk a nemzetközi tudományosság számára is érdekessé tenni, ha egyetemes összefüggésekbe állítjuk, ha bemutatjuk az általános európai fejlődés magyar megfeleléseit, illetve a magyar és a kelet-európai irodalmak különleges vonásait, jellegzetességeit" – írta egyik kongresszusi beszámolójában.[4] Ennek reprezentatív példája a kötet több helyén is részletesen tárgyalt 1982-es schallaburgi „Matthias Corvinus" kiállítás, mely először tudatosította a nemzetközi közvéleményben a magyar reneszánsz fontosságát.[5]

Törekvéseinek legfontosabb partnereként a szegedi egyetem régi magyar tanszéke tűnik fel, a hasonlóan nagy formátumú mesterrel: Keserű Bálinttal. Keserű Bálint, illetve a kezdetben Szegeden oktató Kovács Sándor Iván, majd tanítványaik (Balázs Mihály, Ötvös Péter), valamint a rövid ideig ugyancsak Szegeden tanító Horváth Iván nevelték ki azt a több generációt átfogó kutatógárdát, melynek köszönhetően az Intézet mellett Szeged vált a legjelentősebb – és markáns tudományos profillal rendelkező – „régimagyaros" műhellyé. Fontos látni, hogy a Rebakucs nem csupán tudományos műhelyként, hanem sajátos szubkultúraként is felfogható; e szubkultúrát meghatározta néhány kiemelkedő tudós személyiség (Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Pirnát Antal, Szörényi László és mások) jelenléte, továbbá a rendezvények: a friss eredményeket megvitató műhelybeszélgetések Budapesten és Szegeden (a sokat emlegetett „keddek" és „szerdák"), a Rebakucs-konferenciák, ezenfelül

2 Kecskeméti Gábor, *A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados története,* ItK, 2020/1, 3–22, 16.

3 Klaniczay Tibor, *Az utrechti kongresszus* (1961) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp., Akadémiai, 180–194, 180; Klaniczay Tibor, *Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei* (1962) = *Uo.*, 195–208, 197.

4 Klaniczay, *Az utrechti kongresszus..., i. m.*, 192.

a konferenciák részét képező kirándulások vagy az obligát csasztuskaénekléssel végződő záróvacsorák.

2. Marxizmus

Klaniczay marxista irodalomtörténész volt. Első jelentős munkáját, 1954-es Zrínyi-könyvét még erősen áthatotta a korszak kincstári marxizmusa, az ideológiai klasszikusokra (köztük Sztálinra) történő kötelező hivatkozásokkal.[6] A *Reneszánsz reneszánsza* kötet beszélgetései hol némi gúnnyal, hol iróniával idézik fel az ifjú Klaniczay emlékezetes megnyilvánulásait, a csínytevéssel határos esetektől kezdve (mint a múzeumokban kötelezően kifüggesztendő, általa kitalált Lenin-idézet) a bürokratikus túlbuzgóságból eredő rendelkezésekig. A pálya e korai szakaszán túllépve írásait és megfontolásait továbbra is meghatározta, hogy figyelembe kellett vennie az ortodox marxizmus itthoni hegemóniáját és az ebből származó kényes kérdéseket. Ebben szaktudományos megfontolások és irodalompolitikai manőverek egyaránt közrejátszottak: miként lehet szakszerű irodalomtörténet-írást művelni egy kizárólagosan üdvözítőnek kikiáltott ideológia keretein belül, másrészt megtisztítani az irodalomtörténet-írást a marxizmus sallangjaitól.

Törekvéseit az egyensúlyra törekvés, a körmönfont gondolkodás, a diplomatikus előrelátás egyaránt jellemezte. Szakmája védelmében ki kellett mutatnia, hogy a régi magyar irodalom jól illeszkedik a „haladó" hagyományok sorába (Ács–Székely: *Bevezetés,* 15–16.), noha „fejlődés" és „haladás" megkülönböztetése, továbbá a „haladó hagyományok" kategóriája maga sem volt más, mint ideológiai konstrukció. „Sokat tett azért, hogy a szocializmus viszonyai között és a marxizmus világában a régi magyar kultúra, a középkori, reneszánsz kultúra, az egyházi műveltség, és nagyon sok minden más benne maradjon a kánonban, benne maradjon az egyetemi oktatásban, és meg is becsüljék" (43, Klaniczay Gábor). Marxizmusa mégsem volt képmutatás: valóban termékenynek tekintette a marxizmus felől érkező, jellemzően kultúraszociológiai inspirációkat, a stíluskutatás „társadalmiasítását" (487, Galavics Géza), amit egyébként a nyugati művészetszociológia egyes képviselői, többek közt Hauser Arnold is vallottak.[7]

Másféle példát jelent a *Spenót* általa főszerkesztett, részben szerzőként is jegyzett első köteteinek koncepciója. Klaniczay érdemének tekinthető, hogy a rohammunkában elkészített hatkötetes, az akkori hivatalos irodalomtörténeti álláspontot képviselő sorozatnak csak az általa szerkesztett első két kötetét tekinti máig érvényes teljesítménynek a szakma. „A Spenót az ő koncepciója szerint készült nagyjá-

5 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541: Ausstellung auf der Schallaburg vom 8. Mai bis 1. November 1982*, Hg. Gyöngyi Török, Wien, Niederösterreichisches Landesmuseum Eigenverlag, 1982.

6 Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1954. (Sztálint illetően lásd *Uo.*, 3, 214, 316.)

7 Lásd ehhez Hauser első könyvéről írt recenzióját: Klaniczay Tibor, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete* (1971) = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 410–419.

ból, úgyhogy átlátta az egészet, az összes stíluskorszakot, műfajt, személyeket, poétikát, retorikát, mindent" (70, Jankovics József). Noha napjainkra a *Spenót* számos fejezete tűnhet elavultnak, elkészültekor a régimagyaros részek szerzői igyekeztek megvalósítani az akkor lehetséges maximumot. „A mai fiatalok sokszor megakadnak azon, hogy a hatkötetes szintézisben még az osztályszemlélet itt-ott mennyire hangsúlyos. De akkoriban az óriási előrelépés volt ahhoz képest, ami a hatkötetes *előtt* volt" (404, Bitskey István). A régi magyar irodalom kutatásának sajátos helyzete a kutatói szabadságot és a szakmai autonómiát illetően egyszerre jelentett előnyöket és hátrányokat. A régiséghez kapcsolódó olyan képzetkörök, mint a feudalizmus és a vallásosság a korabeli marxizmus szemében a „reakció" szinonimájának számítottak. Előnyt jelentett, hogy tudománypolitikai szempontból a régi magyar irodalmat nem tekintették különösebben fontosnak: nehezen volt átpolitizálható. Kutatása nem volt „harci kérdés", kívül esett a Pándi–Király–Szabolcsi triumvirátus által leuralt területiumokon.[8] A régi magyar irodalom kutatásától elválaszthatatlan forráskiadás és a textológia sem vonzotta különösebben a korszak karrieristáit. Klaniczay idején beköszöntött a régimagyaros kutatások valamiféle aranykora, mely egybeesett a Kádár-korszak irodalomtörténet-írásának (mai, nemszép szóval) „nemzetköziesítési" hullámával is. A látványos eredmények részben Klaniczay szakértelmében, részben pedig az általa irányított szerzői gárda igényességében keresendők.[9]

A *Spenót* első kötetének legvitatottabb részét a Képes Géza által jegyzett ősköltészeti fejezet alkotta. „Légből kapott fantazmagória az egész" – jegyzi meg Voigt Vilmos (388.). Ezt a részt legtöbben tudománytalannak, felesleges ballasztnak tartották, másrészt viszont ügyes diplomáciai húzásnak. Az ősköltészet-fejezet azt hangsúlyozta, hogy a régi magyar irodalom olyan kollektivista kultúravízióban (az osztálynélküli társadalom víziójában) gyökerezik, mely a marxizmus klasszikusai szemében eszménynek számított.

> „Nem gondolnám, hogy mint Horváth János-tanítvány komolyan gondolta volna azt, amit a Spenótban leírt, ő is tudhatta, és más területeken tartotta is, hogy forrás nélkül nem lehet biztos állításokat tenni. De a szakma védelmében szüksége volt erre a korszakra. Gondoljunk bele a szovjet hódoltság első éveibe, amikor az egész szakmánk tele volt klerikális reaktorokkal. Viszont itt volt az ősköltő, aki őskommu-

8 Némi malíciával persze azt mondhatjuk, hogy a régimagyaros területeket viszont Klaniczaynak sikerült „leuralnia", csak ő nem Aczél György, hanem a nyugati centrumok felé nyújtogatta csápjait.

9 A gárda egy része egyébként távol állt bármiféle marxista-kommunista ideológiától. Klaniczay számos félreállított egyházi embert, volt szerzetestanárt és egyéb „osztályidegen elemet" is foglalkoztatott a Rebakucs kutatásaiban. Ez részben emberi-szolidáris gesztus volt, de ugyanilyen fontos volt e tudósok speciális szakértelme, az egyházi-teológiai műveltség vagy a mind ritkább latintudás.

> nista, nem jobboldali elhajló, revizionista stb. Ott áll a történeti sor elején, ezért nem lehet kihagyni" (352, Jankovits László).[10]

3. Manierizmus

Klaniczay életműve számos olyan vonatkozással rendelkezik, melyek a szakterületén kívül eső diszciplínák művelőit is érdekelhetik. Ilyen a manierizmuskutatás, mely példaszerűen foglalja magába az eddig felvetett szempontokat: marxizmus és szaktudomány, magyar jelenségek és nemzetközi horizont, nemzeti irodalomtörténet-írás és komparatisztika összekapcsolását.

> „Papa [értsd: Klaniczay Tibor] megpróbált Hauser Arnold segítségével egy olyan korstílusfogalmat kidolgozni, aminek volt valamiféle szociológiai háttere. Azt rendszerbe helyezte, és az átmeneti kor sajátos stílusát is megpróbálta jellemezni. Részéről ez egy elméleti jellegű vállalkozás volt, amihez hozzá lehet tenni, hogy ő nem volt igazán elméleti ember" (38, Klaniczay Gábor).

Noha a manierizmuskutatás itthoni felfutását elsősorban Klaniczay hatásával szokás összekapcsolni, a nála idősebb, de a barokk stílustörténeti vizsgálódások iránt ugyancsak nyitott kutatók már korábban is foglalkoztak ezzel, például Bán Imre.[11] Ugyanakkor kétségtelen, hogy nagyrészt Klaniczay hatására vált a régimagyaros kutatások egyik fő kérdésévé a manierizmus. A sárospataki konferencia (és Klaniczay nagyszabású nyitóelőadása) igen nagy erővel hívta fel a figyelmet a manierizmus kutatásának izgalmas történeti és elméleti perspektíváira.[12]

A reneszánsz és a barokk közötti átmeneti korszakot mint válságkorszakot jelölő manierizmus fogalma és problémája Max Dvořák 1920-as El Greco-előadásától kezdődően látványos karriert futott be mind a művészettörténet-, mind az irodalomtörténet-írásban.[13] Kétségtelen, hogy manierizmus iránti érdeklődésével Klaniczay egy akkori intellektuális divatáramlathoz is csatlakozott; e körülmény is okozhatja, hogy a visszaemlékezők közül többen efelett inkább csak fanyalognak. A manierizmus iránti érdeklődés összekapcsolódott Hauser Arnold monumentális összefoglaló munkáinak népszerűségével, ugyanakkor sokan e könyveket (nemzetközi siker ide vagy oda) túlértékeltnek tartották, illetve tartják mind a mai napig. Hauser megítélése valószínűleg Klaniczay manierizmuskutatásainak mostani megítélésére is visszahat. A fanyalgás egyik oka talán Hauser marxista elkötelezettsé-

10 Vö. Jankovits László, *Mikor, hogyan kezdődött? = A magyar irodalom története*i, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2008, 18–35, 26.

11 Bán Imre, *Rimay János összes művei*, It, 1956/1, 235–240, 239.

12 Klaniczay Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK, 1970/4, 419–450; valamint Bán Imre, *A magyar manierista irodalom*, ItK, 1970/4, 451–465.

13 Lásd Zuh Deodát, *Hauser Arnold és a manierizmus historiográfiája mint válságtan*, Korunk, 2015/6, 47–53.

gében keresendő, de fontosabbak ennél a szakmai kifogások: Dvořák-epigon, ügyes kompilátor, irodalmi tájékozottsága elavult, filológiai szempontból megbízhatatlan.[14]

Hauser – nem előzmények nélkül – egyrészt a reneszánsz válságaként értelmezte a manierizmust, másrészt a modern művészet (mindenekelőtt a szürrealizmus) valamiféle prefigurációjaként.[15] „Białostockinál és bizonyos értelemben Hausernél is a manierizmus tulajdonképpen a múltra visszavetített szürrealista válságérzetnek a szinonimája" (501–502, Marosi Ernő). Az avantgárddal vont párhuzamok gondolatébresztők ugyan, de a szigorúbb és filológiaibb megközelítések számára túl spekulatívak: „azt a dolgot, hogy a manierizmus a modern művészetnek a mintaesete, nyugodtan ejthetjük" (500, Marosi Ernő). A korszakképzési problémaként értett manierizmus kutatásának egyik tipikus felvetése volt: vajon léteznek-e a történelmi folyamatok felett álló „örök" stílusok. Ezt a koncepciót mint a német szellemtörténet káros örökségét az akkori marxista felfogás (Klaniczay és Bán Imre is) elutasította.[16] Problémát jelentett, hogy a német manierizmuskutatásban fontos szerepet játszottak az olyan erősen spekulatív (a hazai marxista terminológiában irracionálisnak tartott) mozzanatok, mint a bizarr, a groteszk, a mágikus, az okkult, a pszichotikus jelenségek túlhangsúlyozása, illetve az „örök manierizmus" és az „örök barokk" fentebb említett elgondolásai.[17] Mindez rossz fényt vetett a hatvanas évek hazai barokk-kutatásaira: „egyesekben még mindig lappang olyan feltételezés, hogy barokkról beszélni a szellemtörténet felidézését jelenti".[18] Ezzel Klaniczaynak is számolnia kellett, a *Spenót* korszakolásában ugyanis (akkoriban merésznek mondható módon) önálló fejezetet kapott a barokk.

Néhányan azért bírálták Klaniczay kutatásait, mert az őt inspiráló Hauser Arnoldot csak felületes divatszerzőnek tartották (mint Marosi Ernő), mások azért, mert a korszakképzés problémáit érdektelennek tekintették (mint Horváth Iván). Marosi úgy látta, hogy a manierizmus eleve nem volt sem érdekes, sem releváns probléma (500.). Horváth Iván szerint a manierizmus addig volt fontos, amíg Klaniczay tekintélyt kölcsönzött neki. „Amióta meghalt, azóta ezt a szót, hogy manierizmus, szinte ki se ejtette senki a száján, de amíg élt, addig a manierizmus jött a csapból is" (317.). Ugyanakkor a manierizmusprobléma Horváth Iván számára

14 Lásd Radnóti Sándor, *Autonómia – heteronómia: Hauser Arnold életművéről, születésének századik évfordulója alkalmából*, Holmi, 1992/12, 1890–1895.

15 Lásd Hauser Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, ford. Görög Lívia, Bp., Gondolat, 1980, 14; valamint lásd a mű szürrealizmus-fejezetét (Uo., 467–479).

16 Klaniczay Tibor, *A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban* (1962) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány*, *i. m.*, 66–109, 103; valamint (az ezzel szinonim „örök manierizmusról" szólva): Uő, *A művészet és az irodalom...*, *i. m.*, 415; illetve Bán Imre, *A barokk = A barokk*, szerk. Bán Imre, Bp., Gondolat, 1963, 5–37, 10, 11, 27.

17 Lásd például: Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948), Tübingen–Basel, Francke, 1993; valamint: Gustav René Hocke, *Die Welt als Labyrinth: Manier und Manie in der europäischen Kunst*, Hamburg, Rowohlt, 1957.

18 Klaniczay Tibor, *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése* (1962–1963) = K. T., *Marxizmus és irodalomtudomány...*, *i. m.*, 36–65, 47.

sem volt teljesen közömbös: „olyan volt, mint amit Bojtár Endre elemez az egyik tanulmányában: »hurrá, ÁÁÁ! – felkiáltójel. Hurrá, ÁÁÁ? – kérdőjel« – a jelentés változásairól ír, amikor a végén álló felkiáltójelet kérdőjelre cseréli. Ezt csinálta a manierizmus a reneszánsszal. Ezeket azért szerettük" (326.).

A Kádár-korszak irodalmi kultúrájában fontos szerepet kapott a paraboliszti-kus beszédmód kérdésköre. A jelenség nem csupán olyan művekre értendő, mint például Spiró György *Ikszek* című 1981-es nagyszerű regénye, mely ellenzéki és hatalompárti értelmiség, nemzeti szuverenitás és idegen megszállás viszonyának kényes kérdéseit a lengyel nemzeti színjátszás hőskorára vetítette vissza, hanem a szaktanulmányokra is. A *Reneszánsz reneszánsza* kötet megszólalói közül többen a régimagyaros szaktanulmányokat is politikai paraboláknak látták: vallási eretnekség = politikai másként gondolkodás; a reneszánsz válsága = a marxizmus válsága. „[É]rdekes ívet írnak le nagy késő reneszánsz- és sztoicizmus-tanulmányai, a politikai allegorizálás szellemétől (a későreneszánsz platonizmus a szélsőbalos ellenzék, a jezsuita arisztotelianizmus a Párt, a sztoikusok a Ménesi útra húzódó szellemi elit) a későbbi írások elfogulatlan eszmetörténeti megközelítéséig" (182, Bene Sándor). Horváth Iván hasonlóképpen fogalmaz: „A nagy marxi modell kisiklott, szocializmus helyett nemzetiszocializmus lett itt, bolsevizmus ott, és akkor elkezdtek érdeklődni azok, akik igazi baloldaliak voltak, hogy mi van, és a manierizmus, gondolom ennek lehetett gyümölcse. A reneszánsz kisiklása" (321–322). Ács Pál ugyancsak a marxizmus válságát közvetve leíró paraboliszti-kus beszédként értelmezi a manierizmuskutatás válságkoncepcióját: „A reneszánszt kétségtelenül sokan a marxizmus fénykorával azonosították, a manierizmust pedig a marxizmus válságával, és akkor ez egy parabolikus beszéd volt" (326). Az efféle megközelítések sajátos kordokumentumok is egyúttal: elsősorban a mai „ötvenpluszos" és afölötti generáció értelmezési beidegződésein alapulnak.

4. Elmélet és filológia

Érdekes és tanulságos kérdéskör a *Reneszánsz reneszánsza* köteten belül filológia és elmélet viszonyának megítélése. A Rebakucs működésének igen jelentős részét képezte a szűkebb értelemben vett filológia: a szövegek gondozása, javítása, közreadása, kommentálása. A műhelyen belül a hazai textológia legnagyobb mesterei tevékenykedtek, akiknek jelentős részét az irodalomelmélet fejleményei nem különösebben foglalkoztatták. Ezt Ács Pál is kiemeli Voigt Vilmost faggatva: „A neved […] a nagyon újszerű, nagyon modern, nagyon avantgárd szemlélettel kapcsolódott össze. Klaniczayék sose voltak ilyenek. Ők mindig egyfajta konzervatív iskolát képeztek. […] Stoll Béla, meg mondjuk Komlovszki, meg a többiek egyfajta konzervatív faktológiát műveltek. De mégis jól tudtatok együtt dolgozni" (391.). Textológia versus esztétikai érzékenység dilemmáját Petneki Áron is felvetette:

> „Szóval épp a legnehezebb munka volt lenézve. Amikor az ember egy lábjegyzetért három napot szaladgál ide-oda-amoda, vagy esetleg több

> hetes külföldi kutatás után találja meg a megoldást. Embertelen munkának is nevezhetem, hiszen hihetetlen háttértudást és precizitást igényel. Ezt valóban nem lehet költői lendülettel csinálni. Az nagyon jó, ha az ember a költői poézis felől is ráérez, mondjuk egy RMKT-ban közlendő műre, de a mikrofilológia nem pontosan erről szól" (107).

E megjegyzések (legalábbis részben) azon felismerésekhez, sőt, vádakhoz is kapcsolódnak, melyek a 2003-ban lezajlott filológiavita idején és kontextusában fogalmazódtak meg.[19]

A textológia prioritása nélkülözhetetlen volt a régi magyar irodalom (és általában véve a régi magyar műveltség) tudományos feldolgozásának mai szemmel nézve szinte hihetetlen léptékű és eredményességű munkájában. A budapesti és a szegedi kutatók sorra tették közzé az addig hozzáférhetetlen szövegeket az immár fogalommá vált kiadványsorozatokban.[20] Ennek során a Rebakucson belül kikristályosodott valamiféle látens kézirattudomány, melyet később Stoll Béla összegzett sokat idézett tanulmányában.[21] A Reneszánsz Osztályon Klaniczay mellett talán legnagyobb tekintélyt élvező Stoll köztudottan idegenkedett a textológián kívül eső területektől (szintézisalkotás, monográfiaírás, műértelmezések létrehozása); ezt a könyvét is csupán kandidátusi fokozatának elnyerése céljából, szinte kényszer hatására fejezte be. Dávidházi Péter recenziója viszont éppen Stoll ürügyén tett kísérletet a textológia rangjának megóvására, hangsúlyozva a Stoll könyvéből következő elméleti tanulságokat.[22] Noha Klaniczay maga is irodalomtörténésznek számított, nem teoretikusnak (101, Kőszeghy Péter), a szintézist, a nagy összefüggések felrajzolását a Rebakucs idősebb nemzedéke előszeretettel hagyta rá. „Klaniczay nagy szintetizáló képessége bizonyos értelemben a mezőnyt kényelmessé tette. […] Tehát arról van szó, hogy mi csináljuk meg a magunk dolgát. Legyünk rendkívül alaposak, profik, precízek, filológiailag kikezdhetetlenek, minden tekintetben tökéletesek, majd aztán a nagy összefüggésrendszerben ő úgyis elhelyezi ezt a dolgot" (237, Balázs Mihály).

Az elméleti törekvéseket illetően fontos látni, hogy a hetvenes évek a strukturalizmus hazai térhódításának ideje is, a nyolcvanas évek pedig már az elméleti pluralizálódás időszaka: a recepcióesztétika, a hermeneutika, a pszichoanalízis, a posztmodern megközelítés stb. mind egyértelműbb elfogadásával. A Rebakucs kö-

19 Kulcsár Szabó Ernő 2002-es írásához (*A látható nyelv elkülönbözése: filológia és hermeneutika*, Literatura, 2002/4) számos hozzászólás született, többek között Bene Sándor, Dávidházi Péter, Horváth Iván, Kecskeméti Gábor, Szilasi László, Takáts József tollából.

20 A *Régi Magyar Költők Tára,* a *Régi Magyar Nyomtatványok,* a *Régi Magyar Drámai Emlékek,* a szegedi *Adattár* sorozat vagy a Klaniczay által indított „Főirány" kötetei (utóbbihoz lásd a Petneki Áronnal és Kőszeghy Péterrel készült interjúkat).

21 Stoll Béla, *Szövegkritikai problémák a régi magyar irodalomban* (1987) = *Filológia: Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2003³, 154–210.

22 Dávidházi Péter, *Egy tudomány önarcképe* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 226–237.

zegén és a hozzá kötődő kutatói hálózat tagjain ez érthető módon kevéssé hagyott nyomot, egyrészt a filológia és a szövegkiadás prioritása, másrészt a jelentős generációs különbségek miatt is. A kivételek között említendő (az egyszerűség kedvéért a kötetben megszólalók közül választva) Horváth Iván munkássága, aki különbséget tett az irodalmi konvenciók története, a művek formálisan megragadható struktúrája, illetve a mű befogadásával együtt járó esztétikai élmény között; utóbbi vizsgálatát az esszéistákra és egyéb széplelkekre hagyva. Új utakat keresett a hivatalos irodalomtudomány dogmatikus marxizmusa, valamint a régimagyaros csoportot jellemző elméleti érdektelenség között.

> „Műszereket adtak a kezünkbe, szemléletet adtak. Nem működött már az, hogy amit az iskolában tanultunk, hogy van a feltörekvő burzsoázia, és akkor azt szolgálja ki az író, vagy van a hanyatló burzsoázia, akkor azt kritizálja az író. Körülbelül ez a két eset volt, amire egy verselemzést illett kifuttatni. A hivatalos irodalomtudomány nagyon kevés eszközt adott, és semmi olyat, amivel be lehet kukucskálni az író műhelyébe, a műfogásait megnézni" (310–311).

Törekvései jól látható kontrasztot képeztek a Rebakucs filológiai konzervativizmusához képest; így jöhetett létre a kép, hogy amit Horváth Iván képvisel, az „a szakma avantgárd oldala" (286, Szilasi László).

A filológia ügye és helyzete (az Ács–Székely-kötet megszólalásait tekintve) két aspektusra bontható. Az egyik a terület szakmai megújulása (lásd fentebb). A másik ahhoz az aurához kapcsolódik, melynek köszönhetően a régi magyar irodalom filológiája nem betűrágásként, poros kéziratok indokolatlan fetisizálásaként tűnt fel az egyetemisták és a fiatal kutatók körében, hanem valamiféle már-már romantikus küldetéstudattal járó, egzotikus izgalmakban bővelkedő, a köztük élő tudós legendák fényétől bevilágított tudományos gyakorlatnak, sőt, kalandnak.

5. Interdiszciplinaritás

Sok szó esik a könyvben Klaniczay interdiszciplináris felfogásáról. „Amit fontosnak tartok: Tibor szemlélete. Tehát az, ami maga volt az interdiszciplináris szemlélet" (98, Kőszeghy Péter). Ez a kérdés többféle összefüggésben is megjelenik. Ami Klaniczayra jellemző volt, az talán nem is annyira az interdiszciplinaritás (mely elvileg feltételez valamiféle holisztikus egységet, és abban egy közös fogalmi nyelvet, melyen az egység részelemei közös nevezőre hozhatók), sokkal inkább a multidiszciplinaritás. Ebben közrejátszott Klaniczay nyitottsága, sokrétű érdeklődése, valamint a felismerés, hogy bizonyos történeti problémák valóban csak többféle tudományterület bevonásával közelíthetők meg eredményesen. Az interdiszciplinaritás olykor csak annyit jelentett: Klaniczay nem volt szakbarbár. Szükség van történészekre, művészettörténészekre, zenetudósokra, jogtörténészekre, vallástörténészekre, folkloristákra – akik nem csupán a maguk módján közelítik meg területüket, ha-

nem egymás törekvéseiből is gazdagodnak. Klaniczayt illetően az interdiszciplináris megközelítés alatt elsősorban a művelődéstörténeti kutatások figyelembevételét értették: „alapvető elvei közé tartozott […] az interdiszciplinaritás: tehát az, hogy nem csak szűkre szabott irodalomtörténeti stúdiumokat és kutatásokat kell és lehet folytatni, hanem ezeket bele kell ágyazni egy szélesebb művelődéstörténeti összképbe. És ebbe beletartozik például az egyháztörténet, a művészettörténet, az egyetemtörténet, és így tovább" (401, Bitskey István). Úgy tűnik, hogy a különféle területekről érkező tudósok összefogásán alapuló, mintegy „munkamegosztásos" interdiszciplináris praxisoknak nagyobb volt a keletjük, mint az egyes diskurzusok merész hibridizációján alapulónak, amilyennel például Szilasi László próbálkozott, történeti poétika és dekonstrukció „üzekedését" szorgalmazva (285, Szilasi László).

Klaniczay Gábor úgy véli, hogy az interdiszciplinaritás időnkénti előtérbe kerülése valamiféle hullámmozgástól függ.

> „Volt idő, mikor azt gondolták az emberek, hogy úgy tanulhatnak meg legtöbbet a saját vizsgálódási területükről, hogy ha újragondolják mindenféle más tudományterület szempontjai szerint is. Én ebben nőttem fel, és ezt tartom jónak. De látom, hogy van egy ezzel ellentétes felfogás is, mely azt hangoztatja: mi különlegesek vagyunk, és az a nyelv és fogalmi rendszer, amit mi használunk, annyira sajátos, hogy ebbe ne akarjanak beleszólni mások. Ez egy hullámzó dolog. Vissza fog jönni szerintem ez a másik törekvés is" (45).

Valóban, a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években előremutatónak és termékenynek számítottak az efféle megközelítések. Aztán a kilencvenes évek mámorosnak mondható, minden elméletet, minden izgalmas megközelítést behabzsoló időszakát követően újból érzékelhető a szakmai bezárkózás: „a diszciplína fellazításaként értékelik az interdiszciplinaritást" (154, Németh S. Katalin).

A megváltozott helyzetnek nemcsak szemléleti, hanem pénzügyi okai is voltak. Amíg Klaniczay tudott forrásokat teremteni, illetve később, amikor az elég nagyvonalúan megítélt NKA-, OTKA-, valamint Soros-alapítvány-támogatásokra lehetett alapozni, nagy volt a nyitottság. Mihelyt elkezdődött a források beszűkülése, mindenki visszahúzódott a saját területére. Nem feltétlenül és kizárólag területféltésből, hanem mintegy visszahátrálva ahhoz a biztonságos, minden értelemben konzervatív (és többnyire jól megtérülő) felfogáshoz, mely szerint minden tudománynak vannak saját módszerei, saját tárgyai és területei, ahonnan nem tanácsos kilépni, másokat pedig nemigen tanácsos beengedni oda.

6. Erdély

A külföldet illetően Klaniczay elsősorban a nyugat-európai kutatókkal és reneszánszkutató műhelyekkel történő együttműködést szorgalmazta; Keserű Bálint törekvéseit pedig az erdélyi kutatók (Herepei János, Jakó Zsigmond, Kelemen Lajos,

Semjén István, Benkő Samu, Sipos Gábor) bevonása határozta meg. Az erdélyi források feldolgozása a régi magyar műveltség kutatásának egyik legfőbb irányzatává vált, Keserű Bálinttal és Szegeddel a középpontban. A kapcsolatok kettős célt szolgáltak: egyrészt a határokon túl élő tudósok bevonását a régimagyaros hálózatba (ami a Ceauşescu-korszak viszonyai között csak komoly nehézségek árán valósulhatott meg), másrészt az ottani könyvtárakban, levéltárakban, gyűjteményekben rejlő forrásanyag feldolgozását, jegyzékbe vételét. A dokumentumokat gyakran igen rossz körülmények között őrizték, és a román hatóságoknak az erdélyi magyarsággal (sőt az erdélyi magyar kultúrával) szemben tanúsított ellenséges attitűdje (jobb esetben a magyar kulturális örökség pusztulásával kapcsolatos közönye) következtében ezeket a forrásokat a megsemmisülés fenyegette.

Az erdélyi örökségre, illetve az erdélyi kutatókra irányuló figyelem jó példája Herepei János írásainak sajtó alá rendezése, majd kiadása a szegediek által szerkeszett *Adattár* sorozatban.

> „[Herepei] fantasztikus ember volt. Azt az elképesztő szorgalmat, amellyel az erdélyi múlt kulturális, vallás- és könyvtörténetre irányuló, peregrinációtörténetre vonatkozó levéltári kutatásokon, mások számára jószerével elérhetetlen adatokon alapuló eredményeivel a magyar művelődés- és iskolatörténeti hagyatékot feltárta, az egyedülálló. Keserű Bálint éles figyelmének és áldozatos munkájának köszönhető, hogy szétszóródott publikációit több szakma számára is megismerhetővé tette és kötetekbe szerkesztette. De, Keserű Bálintra olyan jellemzően, ez az aktus, hogy a Herepei-dolgozatokat megmentette a szétszórattatástól, nem csupán kéziratmentő, tudományos adat-óvó, hanem embermentő vállalkozás is volt" (54, Jankovics József).

Hasonlóképpen tudósít a kötet Jakó Zsigmondról: „Bálint tartotta a lelket a professzorban igazán, mert ő volt az egyik magyar kapcsolata, ez akkoriban még nem nagyon működött, és a hazai történészek is csak később kezdték felfedezni a Jakó-munkásságot" (55, Jankovics József).

Ez a munka nemcsak szakértelmet, hanem küldetéstudatot, elszántságot, lemondást, nem ritkán személyes bátorságot is követelt. Mind a magyarországi, mind a határon túli kutatók visszaemlékezéseiben nagy súllyal szerepelnek a kommunista időszak Romániáját jellemző elborzasztó körülmények, mind a mindennapokat, mind a kutatást tekintve. Az erdélyi utakat kémfilmekbe illő jelenetek színesítették. Egyes kutatók a szabadban sétálva diktálták le magyarországi kollégájuknak a bibliográfiákat és egyéb adatokat, ahol nem tudták lehallgatni őket.

> „Zsiga bácsi [Jakó Zsigmond] nagyon kemény ember volt, ő tényleg félnapig mondta, mondta, leírni nem szabadott, meg kellett jegyezni: az adatoktól elkezdve az üzeneteket […]. Ő minden második évben jöhetett Magyarországra, és minden második évben Borszéken, az erdő-

> ben találkoztunk konspirációs dolgokban. Balczó Feri bácsinál bérelt mindig egy szobát, és volt hogy én ott alhattam én is a faluban, meg hát kint találkoztunk az erdőben, és sétálva mondta el a dolgokat, mert ott nem hallgatták" (267, Monok István).

Felmerülhetett a gyanakvás is: a magyarországi kutatók felbukkanása valóban tudományos kapcsolatfelvételt jelent, vagy esetleg a „Szeku újabb trükkjéről" van szó? (90–91, Kőszeghy Péter). Keserű Bálintnak egy romániai vécében ismeretlen férfi adta át Thordai János zsoltárfordításait (207, Keserű Bálint). Az iratokat vasúti kocsik ülése mögé, vécétartályokba, hátizsák fémvázának csövébe, családi fotóalbum lapjai közé rejtették (266, 268, Monok István). A magyarországi publikációk esetében az erdélyiek nevét nem lehetett kiírni, mert bajuk lehetett belőle, a kutatók álnéven vagy nevük említése nélkül dolgoztak (269, Monok István; valamint 525, Kovács András). Mai szemmel nézve tanulságos látni, hogy a Kádár-korszak tudományos élete nem csak a kapitalista Nyugattól volt erősen elszigetelt – az elszigeteltség a szomszédos, az akkori politikai frázissal élve: a „baráti" szocialista országok viszonylatában is megmutatkozott. Klaniczay és Keserű Bálint törekvései éppen ezt a kettős elszigeteltséget kívánták oldani, mindegyikük a maga módján.

7. Hungarológia

Klaniczay sokrétű munkásságában fontos szerepet töltött be a hungarológia újjászervezése, valamint rangjának helyreállítása is. „Klaniczayban fantasztikus egységteremtő szándék fogalmazódott meg, hogy összehozza azokat, akik a világon magyarságtudománnyal foglalkoznak. Akik nem magyarként teszik ezt, azokat meg különösen. Nem tudtuk még akkor, hogy mi ez a magyarságtudomány, ezt a szót nem lehetett leírni" (78, Jankovics József). Nemcsak Klaniczay sokat emlegetett szervezői zsenialitására, hanem ugyancsak sokat emlegetett diplomáciai érzékére is szükség volt. A hungarológia (és a két világháború között népszerű szinonimája: a magyarságtudomány) a hivatalosság szemében gyanús pályának számított. Létrejötte és története összekapcsolódott a Horthy-kor tudománypolitikai törekvéseivel; a nemzetközi propaganda, a magyar „kultúrfölény" hirdetésének jellegzetes terepévé, közvetítő csatornájává vált. Az 1935-ben indított *Magyarságtudomány* folyóirat (Ortutay Gyula főszerkesztésével), az 1939-ben létesített Magyarságtudományi Intézet (Eckhardt Sándor igazgatásával) a Horthy-korszak reprezentatív intézményei voltak. Németh Lászlónak a magyar sorskérdéseket centrumba helyező hungarológiai víziói ugyancsak rossz hírét keltették a magyarságtudománynak. A magyar kulturális diplomácia egyes vezéralakjai (mint például a berlini magyar tanszéket igazgató Farkas Gyula) tudományos munkáikban sem titkolták szélsőséges nézeteiket.[23] További problémát jelentett, hogy a megújult hungarológiának

23 Vö. Farkas Gyula, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1939.

a kommunista rendszer elől nyugatra emigrált tudósokat, valamint a szomszédos országok területén kisebbségben élő kutatókat is meg kellett szólítania. Nagy szükség mutatkozott olyan átfogó megközelítésre és szervezetre, mely egységbe foglalja a magyarság kultúrájával kapcsolatos kutatási törekvéseket, illetve ezeket a nemzetközi színtereken is megfelelő módon tudja reprezentálni. Klaniczay figyelme a hungarológia újjászervezését illetően mind egy átfogó tudományos ernyőszervezet létrehozására, mind a kongresszusok szorgalmazására, mind a folyóiratalapításra kiterjedt.[24] A hungarológia intézményesülése lassú és körülményes folyamat volt. 1977-ben Nyíregyházán megalakult a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Itt az elnevezés még bizonyos óvatosságról tanúskodik: a „magyar filológia" neutrálisabban hangzott, mint a „hungarológia" vagy pláne a „magyarságtudomány". Idővel az utóbbi kifejezések is elfogadottá váltak, noha sokan idegenkedtek ezek kissé narodnyik felhangjaitól.[25] 1977-ben létrejött a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (főtitkár: Klaniczay Tibor; később, 1991-től Jankovics József); 1979-ben indult a *Hungarológiai Értesítő,* majd 1985-ben Klaniczay és Sinor Dénes kezdeményezésére a *Hungarian Studies,* mely szaktanulmányokat közölt (78, Jankovics József); 1981-ben pedig megrendezték az első Hungarológiai Kongresszust.

8. Összegzés

A kötet interjúit átszövő hanyatlásnarratívákat csak röviden szeretném említeni. Érthető, hogy mind Klaniczay váratlan halálának, mind az erre következő időszak szervezeti konfliktusainak, mind a rendkívüli módon megváltozott kutatási és finanszírozási körülményeknek, és végül a megváltozott művelődési szokásoknak köszönhetően a megszólaltatottak körében meglehetősen általános a meggyőződés: „régen minden jobb volt", és a Klaniczay által meghatározott időszak volt az „aranykor". De a kötet másféle tanulságok megfogalmazásra is lehetőséget kínál. Egyes régimagyaros szakkérdéseknek a kötetben felvetődő, egymással olykor vitatkozó megítéléseivel nem szeretnék foglalkozni; megteheti ezt a korszak bármelyik nálam egyrészt értelemszerűen avatottabb, másrészt magát esetleg megszólítottnak érző kutatója. A kötet célkitűzése sem az, hogy szakmai vitákat folytassanak le a lapjain, noha erre is találunk példát. Figyelemreméltó a Rebakucs és a körülötte kialakult hálózat tagjainak rekrutációs háttere (kádergyerek, egyházi személy, polgári származék, ritkábban munkásosztálybeli vagy paraszti származás, itthoni vagy külhoni magyar, generációs hovatartozás stb.). Az interjúk alapján jól láthatóvá válnak azok a faktorok, melyek a Rebakucs történetét domináló több évtizedes államszocialista időszakban egyszerre jelentettek előnyt vagy hátrányt, vagy egyszerre mindkettőt a szóban forgó kutatók, illetve műhelyeik számára. Végül: a Rebakucs története igen tanulságos a kulturális globalizáció folyamatának tanulmányozása szempontjából;

24 Klaniczay Tibor, *A magyar filológia helyzete külföldön* (1973) = K. T., *Hagyományok ébresztése..., i. m.*, 40–56, 49.

25 A „hungarológia" vagy „hungarisztika" elnevezést kezdetben Klaniczay sem érezte szerencsésnek; lásd *Uo.,* 40.

modellje annak, hogy valamely többszörös hátránnyal (regionális elmaradottság, diktatórikus berendezkedés, represszív kultúrpolitika) küzdő speciális szakterület miként válhat a nemzetközi folyamatok részévé, miként válhat a periféria tudományossága a centrum számára is jelentős, a politikai egzotikumon jóval túlmutató produkcióvá.

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts

Kucserka Zsófia
Lehet-e a nőknek humora?
(Humorelméletek és a női testfelfogás viszonya
a 19. századi magyar irodalomban)

A női szerző kulturális alakjához sokkal inkább az érzelmes, szentimentális vagy lírai jegyek kapcsolódnak a társadalmi tudatban, mint a komikus, szatirikus vagy humoros jelleg. A tanulmány a 19. század közepének irodalmihumor-elméleteit és ugyanennek az időszaknak a női testről alkotott elképzeléseit vizsgálja. A 19. század közepének irodalmi humor fogalma még őrizte a humorfogalom eredeti, testies jelentését. Ugyanakkor a női nem lényegének korabeli felfogása a két nemet tételező modellben szintén testi megalapozását nyert, ebből adódóan pedig a humoros női szerzők léte elméletileg vált ellentmondásossá. A két eszmetörténeti kontextus (irodalmihumor-elméletek és női testfelfogás) egymás mellé helyezése és értelmezése választ ad arra, hogy a humoros női szerző alakja a 19. század horizontján miért maradt alig elképzelhető jelenség.

Can Women Be Witty?
(Humour Theories and the Perception of the Female Body
in Nineteenth-century Hungarian Literature)

The female author as a cultural and social phenomenon is predominantly conceived as an emotional and sentimental person rather than a humourous, amusing, or witty figure. The present paper investigates Hungarian humour theories written in the mid-nineteenth century and the concept of the female body in the same period. Nineteenth-century theories of literary humour still preserved the original corporal sense of the concept. At the same time, the contemporary understanding of the essence of the female gender in the two-gender model also gained a physical basis, and consequently, the existence of humorous female authors became theoretically controversial. The contextual juxtaposition and interpretation of these two areas of intellectual history (literary humour theories and the perception of the female body) offers an answer to the question why a humorous female author remained a scarcely conceivable phenomenon in the perspective of the nineteenth century.

Pap Balázs
Változatok és változtatások
(Sztárai Mihály 23. zsoltára)

Sztárai Mihály zsoltárfordításai valószínű keletkezési idejükhöz képest későn kerültek a gyülekezeti énekeskönyvekbe. Első megjelenéseik között aprónak tűnő, mégis számottevő különbségek vannak. A dolgozat a 23. zsoltárhoz készített Sztárai-parafrázis két korai változatának különbségeit veszi számba, és arra jut, hogy valószínűtlen, hogy a két lekorábbi kiadás között közvetlen kapcsolat lenne. A különbségek természetét vizsgálva azt valószínűsíti, hogy helyenként nem mechanikus szövegromlást figyelhetünk meg, hanem szándékos szerkesztői beavatkozás áll a változások hátterében.

Variants and Variations
(Psalm 23 by Mihály Sztárai)

Compared to their potential date of creation, the psalms of Mihály Sztárai found their way into early Hungarian hymn collections with considerable delay. There are small, yet significant differences across their first extant versions. The article compares two early variants of Sztárai's Psalm 23 and concludes that there is no direct connection between the two early editions. Based on an examination of the nature of the differences, the paper identifies certain changes which suggest deliberate editorial intervention instead of the simple mechanical corruption of the text.

Etlinger Mihály
Nyomtatványok, kéziratok és másolói tipológia
(A 16–17. századi magyar versek szöveghagyományához)

A kora újkor kialakulófélben lévő szövegfogalma jelentősen hatott a művek hagyományozódására is. A dolgozat szeretné megérteni a másolás folyamatában keletkező szövegváltoztatások motivációit, és azok mediális összefüggéseit.

Prints, Manuscripts, and a Typology of Copyists
(On the Textual Tradition of 16–17th-century Hungarian Poems)

The emerging concept of the text in the early modern period had a great impact on the transmission of works. The paper tries to explore the motivations behind the textual changes that occur in the copying process together with their medial connections.

A **Verso 2022/2** szerzői

Kucserka Zsófia (1979): a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi adjunktusa

Pap Balázs (1975): a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi adjunktusa

Etlinger Mihály (1990): a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának tudományos segédmunkatársa

Bartók István (1955): a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának tudományos tanácsadója

Fajt Anita (1987): az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék tudományos munkatársa

Owaimer Oliver (1995): az SZTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatója

Havasréti József (1964): a PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék egyetemi docense

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

MAGYAR NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

KLASSZIKUS IRODALOMTÖRTÉNETI ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK